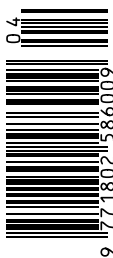

УКРАЇНСЬКИЙ ЖУРНАЛ
4|2023

Фото: Український журнал

04

Словаччина на чолі з Фіцо? На одного друга України менше	3
Війна: 2024, 2034, 2049?	7
Санкції, які (не) працюють	12
«Від Грушевського до Ратушного»: зміни інтелектуальних парадигм і сучасна війна	19
Перша світова: війна, що розбудила українців	26
1939–1941 роки між Збручем і Бугом: невідомі війни	31
Юрій Савчук: «Коли на щиті Батьківщини-матері з'являється Тризуб, то логічно, сказавши А, треба сказати Б, і визнати, що ця мати є україною»	37
Фокус щоденника з війни: прочитати й не обпектися	43
Ольга Лозинська: «Рівень класичної музики свідчить про ступінь розвитку держави та суспільства»	47
Переваги демократичного режиму	53
Як перенести досвід у пам'ять: розповідають українські письменники й письменниці	56
Тетяна Огаркова та Володимир Єрмоленко: «Війна загострює відчуття нашої любові»	61
Якими кадрами говорити про війну	65
рецензії	68

Наш читачу!

Чим довше триває ця війна, тим краще починаємо розуміти, у чому її суть і де її коріння. Поступово змінюємо дати її початку. Адже сьогодні вже, мабуть, цілком зрозуміло, що російсько-українська війна не почалася ані в лютому 2022-го, ані анексією Криму у 2014 році. І що вона не почалася навіть 24 серпня 1991 року проголошенням Незалежності України. Нитки цієї історії тягнуться щонайменше в часи збройного протистояння 1917–1921 років.

Надзвичайно цікаво спостерігати за тим, як події тривалістю в кілька років змогли започаткувати чи то навіть сформувати державну націю, згенерувати основні символи держави та її естетику, яка сто років пізніше знадобилася цій нації у вирішальній стадії боротьби за незалежність. Бо навіть якщо з «Акту проголошення самостійності» пера Левка Лук'яненка і зникло посилання на «продовження традицій державотворення Української народної республіки, сформульовані 22 січня 1918 року в IV Універсалі», то новостворена, хоч і за своєю суттю глибоко постсоветська, Україна повернулася до символіки УНР, а Збройні сили України, яким так важливо відмежуватись від військ ворога, нині так само звертаються до часів, коли формувалося саме українське військо.

Тож питання — коли сформувалася українська політична нація і чи збройний опір є першим і єдиним її ідентифікатором — є важливими, але не єдиними питаннями, якими ми в цей час повинні задаватися. Якщо західні суспільства ще певний час можуть дозволити собі думати, що вони є лише спостерігачами за конфліктом двох «братніх» народів, то українці вже мають розуміти, що це набагато складніша гра. І якщо західні аналітики можуть пробувати вираховувати приблизні дати завершення війни, то українські аналітики повинні розуміти, що навіть із виходом ЗСУ на кордони 1991 року війна навряд чи закінчиться, і вже тепер, ще не завершивши цієї війни, нам потрібно готуватися до війни наступної.

Тому дуже важливо й далі повертатися в призабуту історію, переосмислювати її і по-новому інтерпретувати. Нехай цей номер є для вас однією із таких спроб.

*Від редакції «Українського журналу» —
Ленка Віх*

H. LAUTMANN-VDOVA
GALANTERNÝ TOVAR

KVETY
ODCHODI NA KOZKE

OPEN

Словаччина на чолі з Фіцо? На одного друга України менше

Лубош Палата, Прага

Фото: Ленка Віх, Богуш Войчік

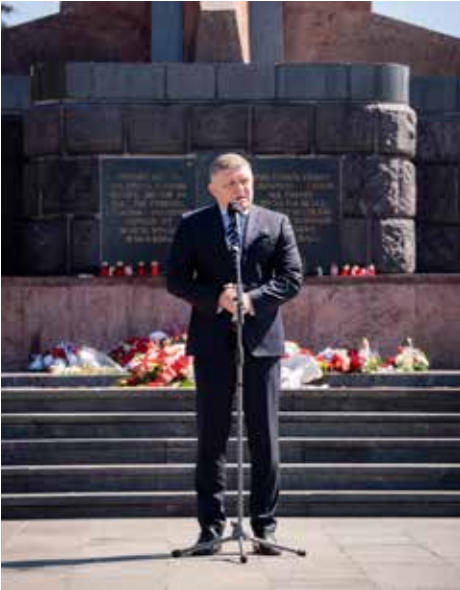
Скільки буде двадцять плюс шістнадцять плюс чотирнадцять плюс дев'ять? Не потрібно довго рахувати, аби зрозуміти, що в цьому випадку до сотні ще далеко. Навіть до шістдесяти не доходить. Ці цифри — це електоральні преференції тих словацьких політичних партій, які майже напевно потраплять у новий парламент. Якщо вам цікаво, де поділася решта, то вона розпорошена між колишніми урядовими партіями, підтримка яких коливається довкола п'ятивідсоткового бар'єру, необхідного для проходження в парламент. Саме ці партії в останніх парламентських виборах перемогли й отримали такі результати, які забезпечили їм конституційну більшість.

Але врешті-решт усе закінчилось урядом меншості без довіри парламенту. Та навіть той розпався так швидко, що президентці Словаччини Зузані Чапутової не залишалося нічого іншого, як відкликати цей останній «політичний» уряд Едуарда Геґера. Таким чином, Словаччиною вперше керував т.зв. технічний уряд на чолі з банкіром Людовітом Одором.

В'язниця або уряд

Одночасно із сильним політичним потрясінням Словаччину охопила хвиля підозр, арештів і, у деяких випадках, навіть вироків і тривалих термінів ув'язнень. Вони були здебільшого пов'язані з корупцією та корупційним впливом на правосуддя, яке торкнулося найвищих рівнів прокуратури, поліції, судів, і почало доходити до високопосадовців колишнього уряду Роберта Фіцо, включно з ним самим. Та, незважаючи на терміни ув'язнення і судові рішення, які набули чинності, загальне враження від результату залишається неоднозначним.

Позови ґрунтуються переважно на свідченнях «покаяних», іншим словом — стукачів. Вони дають свідчення під обіцянкою скасування або пом'якшення покарання за їхні власні корупційні дії. Кожен, хто знайомий із серіалами про судові процеси над італійською мафією, знає, що способів зупинити її діяльність не так багато. А в Словаччині все ще складніше тому, що сліди масштабної

Кампанія, яку проводив Роберт Фіцо, була повністю антиукраїнською і її кульмінацією стали плакати з гаслами «Зупинити фашизм в Україні» та передвиборчий мітинг до річниці антинацистського Словацького національного повстання, де лунали слова про американських окупантів, війну, яку за посередництвом України веде США проти росії.

корупції та впливу на правосуддя ведуть до людей, які керували країною майже 20 років. Саме вони на чолі з Робертом Фіцо та його партією «Смер» сподіваються, що після дострокових парламентських виборів, які відбудуться наприкінці вересня, повернуть собі владу в країні й зупинять увесь цей процес.

Україна як цап-відбувайло

Вони вважають, що в поверненні на політичний Олімп їм допоможе жажлива неспроможність колишніх урядових партій т.зв. антикорупційної демократичної коаліції та зміна ставлення до російської агресії проти України. Словачина, яка дійсно віддала все, що в неї було, для допомоги Україні, включно з усіма винищувачами словацьких ВПС, у світлі їхньої риторики мала би стати Угорщиною №2 і припинити допомогу своїй східній сусідці.

Слід зазначити, що кампанія, яку проводив Роберт Фіцо, була повністю антиукраїнською і її кульмінацією стали плакати з гаслами «Зупинити фашизм в Україні» та передвиборчий мітинг до річниці антинацистського Словацького національного повстання, де лунали слова про американських окупантів, війну, яку за посередництвом України веде США проти росії. Саме там пролунали слова про те, що мир приходив у Словаччину завжди лише зі сходу, а війна — із заходу. Причому потрібно додати, що спікери під миролюбним сходом мали на увазі не Україну, яка також розташована на схід від Словаччини, а росію, яка є ще східніше.

Певна частина словаків (а різні опитування наводять підтримку його партії в межах тридцяти-сорока відсотків) підтримує Фіцо в цьому блюзнірстві. Саме тому він розповідає такі нісенітниці. Головна проблема антикорупційної і демократичної коаліції полягає не лише в тому, що вона розпалася. А й у тому, що за її правління було дуже мало позитивних результатів. Під час ковіду ситуація в Словаччині була жахливою, державна допомога була хаотичною і дуже низькою, кількість жертв — високою, а сектор охорони здоров'я, який уже тоді перебував у кризі, ще більше провалився. Хоч економічної катастрофи врешті не сталося, значна частина словаків вважає, що допомога українцям була більшою, ніж допомога словакам у важкий для них час.

На щастя для України, два найбільш

компетентні політики колишнього вже уряду очолювали саме Міністерство оборони та Міністерство закордонних справ. Але цього не поясниш словацьким виборцям, особливо тим, які проживають на економічно слабкому сході Словаччини і які перебувають під брутальним тиском прокремлівської пропаганди. На їхню думку, попередні уряди Словаччини допомагали Україні, а словацьким громадянам — ні.

На маленького Орбана більше

Принаймні на словах Роберт Фіцо вже пішов далі, ніж Віктор Орбан. Досвід говорить, що після виборів він може значно знизити градус і багато чого передумати й забути. Адже майже дванадцять попередніх років, коли керував Словаччиною,

він був зовні проєвропейським та євроатлантичним політиком. Але тоді йому ще не загрозувала в'язниця.

Тому, якщо Фіцо переможе і зможе сформувати уряд, Україна повинна готуватися до того, що в ЄС, окрім Угорщини Орбана, буде ще одна маленька Угорщина Фіцо. Це ще більше ускладнить ухвалення рішень НАТО та ЄС на користь України. І може ускладнити чи припинити військової допомогу зі Словаччини в Україну. Для України це буде неприємно, але не смертельно. Бо це лише тимчасово на одну із понад тридцяти країн, європейських друзів України, стане менше.

ПОЛІТИКА

Війна: 2024, 2034, 2049?

Михайло Самусь, Київ, директор New Geopolitics Research Network

Фото: Владислав Мусієнко, Ленка Віх

Дискусія — скільки ще триватиме війна, як довго нам зможуть допомагати західні союзники й чи взагалі є шанс на перемогу над росією — стає все більш гарячою і перетворюється на пошук стратегії подальшого розвитку України.

Розуміння того, що звільнення України від російських агресорів не завершиться у 2023 році, як можна було уявити, скажімо, на початку цього року, поступово стає фактом, який базується на оцінках військової обстановки, (не)ефективності санкційного режиму проти росії, а також готовності російського населення бездумно брати участь у кривавих авантюрах путіна і його оточення. Дискутуючи в соціальних мережах, дехто з українців вважає, що війна триватиме ще 15 і більше років. Тобто аж поки фізично буде жити путін і існуватиме його режим як суміш кадебістів, криміналу, олігархату та «рабів-холопів», котрі готові бути частиною цієї кривавої диктатури. І хоч такі прогнози не можна назвати науково обґрунтованими, однак вони викликають гостру реакцію в суспільстві.

Розділення єдиного театру воєнних дій

Чи дійсно путінська росія може витримати 15 років війни проти України, яку підтримує демократичний світ і найбільш по-

тужні в економічному та військовому сенсі країни Заходу? І чи витримаємо ми війну на виснаження?

З військової точки зору, на даний момент подальша доля війни залежить від наступу ЗСУ на південному напрямку. Якщо українським військам вдасться до кінця осінньої кампанії (тобто приблизно до середини листопада) дійти до Азовського моря (або навіть лише перерізати головні логістичні та комунікаційні лінії окупантів, звільнивши Мелітополь), це створить умови для розділення єдиного театру воєнних дій, який розтягнувся від Харківської області до окупованого Криму, на два різні. Це у свою чергу призведе до концептуальних змін на фронті як для ЗСУ, так і для агресорів. Для ЗСУ це створить умови для звільнення окремо Криму й Донбасу із застосуванням різних підходів, тактик та набору військ і озброєнь. Для російських військ це стане катастрофою, оскільки призведе до фактичної блокади окупованого Криму і його утримання стане окремим важким

Чи дійсно путінська росія може витримати 15 років війни проти України, яку підтримує демократичний світ і найбільш потужні в економічному та військовому сенсі країни Заходу? І чи витримаємо ми війну на виснаження?

завданням стратегічного рівня. Стосовно Донбасу, тут російське командування матиме прямі лінії логістики та комунікації для підтримки окупаційних військ, однак подальша концентрація зусиль ЗСУ на цьому напрямку зробить перебування росіян на Донбасі безперспективним.

Бракує домінування в повітрі

Зараз уже зрозуміло, що надскладне завдання прориву оборонних ліній на півдні Сили оборони України будуть виконувати без сучасних літаків F-16. І хоч питання з передачею літаків F-16 начебто перебуває у фінальній фазі, перші літаки можуть надійти до України лише на початку 2024 року. Багатофункціональні бойові літаки 4+ покоління в складі Збройних сил України нарешті створять передумови для завоювання панування в повітрі, яке є обов'язковою умовою ведення операцій за сучасними західними доктринами. Починаючи з доктрини AirLand Battle (1982–2000), питання домінування в повітрі, проведення ефективної повітряної операції, яка створює скоординовані умови для виконання завдань сухопутними силами, є необхідною умовою для ведення успішних бойових дій. У XXI столітті західні армії розробили й застосовують підходи Multi-Domain Battle, Full-Spectrum Operations, Unified Land Operations, Network Centric Warfare. Усі ці доктрини передбачають постійну координацію всіх компонентів збройних сил у всіх можливих спектрах та вимірах. Але одним із базових їхніх принципів залишається досягнення домінування в повітрі для знищення високоцінних цілей противника, його командних пунктів, систем ППО/ПРО, РЕБ, розвідки, складів з боєприпасами, логістичних центрів, інших елементів військової інфраструктури. Крім того, домінування в повітрі забезпечує витіснення авіації противника, яка не зможе наносити удари по наших військах та впливати на дії нашої авіації.

Саме таких можливостей бракує ЗСУ. Авіація росії все ще має кращі спроможності у визначенні цілей та дальності застосування озброєння, що суттєво впливає на поле бою. Зокрема, активне використання КАБ (корегованих авіабомб) по українських військах з дальності 50–60 км дозволяє російській авіації не входити в зону дій наших систем ППО

й залишатися неущкодженими. Літаки F-16 забезпечать ЗСУ контроль повітря на дальність до 100 км і таким чином витиснуть російські літаки, позбавивши їх можливості застосовувати КАБ та інше озброєння по українських військах на передньому краї. Крім того, сучасна авіація може зіграти важливу роль у виконанні завдань протиповітряної оборони, у тому числі в протидії російським ракетам та ударним дронам.

Ба більше, F-16 будуть одним із ключових інструментів під час проведення наступальних операцій зі звільнення Криму та Донбасу. Ці операції потребуватимуть повного охоплення театру воєнних дій (ТВД) для застосування високоточної далекобійної зброї. Зокрема, у ході проведення операції зі звільнення Криму необхідно буде наносити удари по наземній інфраструктурі Чорноморського флоту РФ, по місцях базування російської авіа-

F-16 будуть одним із ключових інструментів під час проведення наступальних операцій зі звільнення Криму та Донбасу. Ці операції потребуватимуть повного охоплення театру воєнних дій (ТВД) для застосування високоточної далекобійної зброї.

ції, системах ППО та ПРО, а також по корабельному складу ЧФ РФ. Виконання цих завдань якраз входить у функціонал F-16. Так само важливим буде забезпечення панування в повітрі при звільненні Донбасу.

Потрібна внутрішня синергія структур

Отже, маємо два аспекти, які визначатимуть успіх України у війні протягом 2023–2024 років на полі бою. Це результат осінньої кампанії на півдні (вихід до Азовського моря), а також максимально швидке надання Україні сучасної авіації, яка забезпечить панування в повітрі й суттєво полегшить виконання завдань усієї системи Сил оборони України.

Ще одним фактором, який суттєво впливає — а надалі ще більше впливатиме — на здатність України протистояти росії (особливо, якщо йдеться про довготривалу війну), є внутрішня синергія структур, що забезпечують функціонування Сил оборони. Мова йде про Міністер-

Навіть якщо після звільнення всіх окупованих територій України росія спробує продовжувати тероризувати українців ракетними та дронними ударами, ці спроби швидко припиняться, коли на кожні 50 ракет та 50 шахедів, росія отримуватиме 100 українських ракет та 100 українських ударних дронів по своїй території у відповідь.

ство оборони, Міністерство стратегічної промисловості та Міністерство цифрової трансформації. На даний момент ці

структури (кожна по-своєму) намагаються виконувати завдання із забезпечення Сил оборони всім необхідним, однак поки що, через відсутність синергетичної координації між ними, інтегрована ефективність їхньої роботи, на мою думку, є недостатньою. Зокрема, Мінстратегпром, яке має очолювати процес формування та реалізації державних програм із розробки та виробництва озброєння та військової техніки (зокрема, дронів різного призначення), поки що не демонструє свого лідерства в цьому процесі. Міноборони, яке має забезпечувати ЗСУ всім необхідним, обмежено впливає на процеси бюджетування та розробки передових зразків озброєння. А Мінцифри, яке начебто й не мало б займатися обороною, активно реалізує програми з фінансування та виробництва передових дронів (в тому числі FPV та морських). Тому критично важливим є в найкоротші терміни створити умови, коли всі гравці (насамперед МОУ, Мінстратегпром та Мінцифри) створили б єдину екосистему планування, бюджетування, розробки, виробництва передових зразків озброєнь та військової техніки і їхнього масового постачання Силами оборони України.

Саме це дасть можливість говорити про готовність і здатність України протистояти росії у війні на виснаження, яка готова вкидати у вогнище війни мільйони своїх громадян та витратити сотні мільярдів доларів для закупівлі озброєнь, боєприпасів, техніки в Північній Кореї, Ірані чи будь-якій іншій країні-парії.

Кількісні, але неефективні санкції

Ефективне використання ресурсів, технологічних та виробничих спроможностей для забезпечення ЗСУ передовими розробками, які даватимуть перевагу на полі бою — це той фактор, що зробить війну з Україною безперспективною. Навіть якщо після звільнення всіх окупованих територій України росія спробує продов-

жувати тероризувати українців ракетними та дронними ударами, ці спроби швидко припиняться, коли на кожні 50 ракет та 50 шахедів, росія отримуватиме 100 українських ракет та 100 українських ударних дронів по своїй території у відповідь.

Для повної картини треба додати проблему неефективності антиросійських санкцій. Кількісно санкції проти росії вже перевершують усі світові приклади санкційних обмежень. Але їхня ефективність є далекою від ідеалу. Результати російської зовнішньої торгівлі за останні півтора року демонструють зростання, а не падіння. Економіка росії все ще перебуває в стані стагнації, а не тотальної руйнації. Лише за нафту й газ росія все ще отримує в річному вимірі майже 400 млрд євро, що дозволяє кремлю без проблем фінансувати війну проти України. Фактично, терористична організація «Росатом», яка керує захопленою на окупованій території України Запорізькою атомною електростанцією, до цього часу спокійно продовжує вести багатомільярдні проєкти зі США, Францією, ФРН, Угорщиною, Туреччиною та іншими країнами НАТО та ЄС.

Насправді без введення санкційного режиму проти росії, який буде категорично забороняти будь-які бізнес-стосунки з росією, кремлівський режим буде отримувати достатньо ресурсів для війни, котра в такому разі може дійсно тривати роками й десятиліттями.

Підсумовуючи...

Наразі маємо критично важливий історичний період — Україна та її Сили оборони за підтримки західних союзників роблять героїчні зусилля для того, щоб зламати військовий хребет росії на фронті. Водночас путінському режиму поки що дозволяють отримувати достатнє фінансове забезпечення для продовження своєї агресії проти України. І саме це дає змогу говорити про готовність росії до багато-

річної війни на виснаження. Для того, щоб дійсно не допустити продовження війни до 2034-го чи 2049 року, потрібна рішуча військова поразка росії не лише на полі бою, але й на економічному фронті. І лише спільними зусиллями України та наших союзників з НАТО та ЄС ми можемо досягти необхідного результату.

Санкції, які (не) працюють

Михайло Гончар, Київ (Центр глобалістики «Стратегія ХХІ», За матеріалами проєкту «Міжнародні санкції проти рф: додаткові можливості», Спеціально для «Українського журналу»)

Санкції працюють?

«Так, санкції працюють», — написав очільник європейської дипломатії Жозеп Боррель 26 серпня 2023 року у своєму блозі. З початку вторгнення в Україну Євросоюз запровадив 11 пакетів санкцій проти рф, наклав заборону на поїздки та заморозив активи понад 1 500 осіб і майже 250 організацій із рф. Зокрема, Боррель зазначив, що виробництво автомобілів у росії скоротилося на 48%, порівнюючи з аналогічним періодом минулого року, іншого транспортного обладнання — на 13%, виробництво комп'ютерів, електроніки та оптики — на 8%. Роздрібна торгівля у рф впала на 10%, а гуртова — на 17%. Порівнюючи з 2021 роком, у 2022 році вже було припинено 58% загального імпорту ЄС із росії: імпорт енергетичних товарів скоротився майже на 60%. Відчутно впали залізо, сталь, дорогоцінні метали та деревина. Загальний експорт товарів ЄС у рф був на 52% нижчим за середньорічний показник до початку вторгнення у 2022 році. Водночас експорт європейських товарів подвійного призначення та передових технологій, необхідних росії для виробництва зброї для війни проти України, впав на 78% у 2022 році, порівнюючи із 2019–2021 роками, підкреслив Боррель. «За рік санкції вже обмежили політичні та економічні можливості москви, спричинивши фінансову напругу, відрізавши країну від ключових ринків, збільшивши витрати на торгівлю і значно погіршивши промисловий потенціал росії», — зазначив глава європейської дипломатії.

Але російська економіка скоротилася у 2022 році аж на... 2,1%. Усього лиш, хоч

міжнародні фінансові організації прогнозували падіння на 8,5%. Таке скорочення російської економіки не є критичним для неї і практично не впливає на припинення агресії рф проти України. Хоч на Заході економічні експерти резонно зауважують, що «канібалізація продуктивної економіки для фінансування війни не є розумним економічним рішенням», порівнюючи це зі спалюванням домашніх меблів для обігріву будинку, тим не менше, путіноміка працює в мобілізаційному режимі, забезпечуючи путінський бюджет війни.

Економіка росії загалом зберігає свою функціональність, підкріплюючись зростанням замовлень в оборонній промисловості, масштабними бюджетними вливаннями наприкінці 2022 року та на початку 2023-го з Фонду національного добробуту. Високі ціни на газ завдяки успішній спецоперації Газпрому з небаженої цінової ескалації на газовому ринку ЄС у 2021–2022 роках та рекордні надходження від експорту нафти й нафтопродуктів — ключові джерела живлення бюджету, які дозволили підтримати витрати рф у 2022 році. У 2023 році, попри західне ембарго та цінову стелю на нафту й нафтопродукти, суттєвого спаду в економіці рф не відбувається. Ба більше, економіка поступово адаптується, використовуючи все більше нових способів обходу санкцій. Прогноз МВФ на 2023 рік — зростання на 1,5%, російське міністерство фінансів впевнене в тому, що буде 2,5%. Фактично, можна стверджувати, що російська економіка у 2023-му «відіграє» невеликий провал 2022 року, спричинений санкціями Заходу.

Санкції працюють, але не спрацьовують...

Оцінки того, чому санкції не спрацьовують, зводяться до трьох головних причин. По-перше, високі ціни на енергоносії допомогли їй створити у 2022 році своєрідну подушку безпеки, яка за рахунок акумульованих доходів допомогла пом'якшити вплив санкцій. Показники рекордних за всю історію нинішньої російської федерації надходжень від експорту енергоресурсів — яскраве тому підтвердження. Це і є *regretuum mobile* російської агресії проти України та підривної діяльності в Європі зсередини Європи.

По-друге, росія готувалася до повномасштабного вторгнення з 2014 року, і після перших санкцій, спричинених анексією Криму, окупацією сходу Донбасу, знищенням рейсу МН17, цілеспрямовано почала працювати над тим, щоб захиститися від західних санкцій. У 2018 році Москва вивела частину резервів з фінансової системи США та збільшила запаси золота, створивши внутрішні міжбанківські перекази та платіжні механізми, які виявилися успішними в обробці внутрішніх платежів і платежів між росією та її прихильниками. Росія поглибила відносини з Китаєм, Індією та країнами Близького Сходу, забезпечуючи нові можливості збуту після зриву торгівлі із Заходом. І після того, як санкції були введені, рф вдалася до макроекономічної політики з контролем руху капіталу та фінансів компаній, які постраждали від санкцій, що дозволило притупити шок. Такі заходи не забезпечать довгострокового економічного здоров'я рф, але вони пом'якшили короткострокові економічні наслідки західних санкцій.

По-третє, і найголовніше — введені санкції є недостатніми й не мають руйнівного ефекту. На відміну від економічної війни «максимального тиску», яку Сполучені Штати вели в останні роки проти Ірану, Північної Кореї та Венесуели, санкції проти росії були значно обмеженішими за

обсягом. Чимало російських банків залишаються підключеними до міжнародної фінансової системи, забезпечуючи фінансовий канал для торгівлі, яка не потрапила під санкції. Захід загалом утримується від запровадження вторинних санкцій, спрямованих на те, щоб перешкодити таким країнам, як Китай, Індія та ОАЕ, торгувати з росією. Впроваджуючи послідовні раунди санкцій, країни ЄС були обережними, щоб обмежити вплив на власні доходи та глобальну економіку загалом.

На відміну від економічної війни «максимального тиску», яку Сполучені Штати вели в останні роки проти Ірану, Північної Кореї та Венесуели, санкції проти росії були значно обмеженішими за обсягом.

Стерилізовані санкції мало вплинули на стратегічні розрахунки кремля, свідченням чого стало прийняття восени минулого року 3-річного державного бюджету рф — бюджету війни на 2023–2025 роки. Ефект таких санкцій буде більш відчутний лише в перспективі принаймні 3–5 років.

Що не так із санкціями?

Санкційна коаліція має спроможності для зниження нафтових доходів шляхом зниження цінової стелі, але не має політичної волі. Передбачалося, що встановлена початкова гранична ціна в 60 дол. США за барель буде переглядатися щоквартально, однак уже протягом трьох кварталів 2023 року вона залишається незмінною. У США, які вступають у новий передвиборчий сезон, остерігаються дестабілізації нафтового ринку.

У перевезенні російської нафти та нафтопродуктів бере участь «тіньовий/примарний флот». Майже 500 старих, із невідомими власниками й незрозумілими страховиками, танкерів транспортують російську нафту. Тіньові танкери приховують місцезнаходження/походження нафти, що перевозиться з російських портів/реекспортується до західних країн. Таємна тактика включає:

- вимкнення транспондера системи автоматичної ідентифікації судна;
- переливання нафти із судна на судно в міжнародних водах;
- зміна прапора або зміна країни реєстрації судна;
- ускладнення структури власності та управління, які змінюються щомісяця.

Майже 12% світового ринку морських перевезень зараз є тіньовим, використовуючи нормативні прогалини. Найбільші імпортери нафтопродуктів, вироблених з російської нафти: ЄС, Австралія, США, Великобританія, Японія.

Майже 12% світового ринку морських перевезень зараз є тіньовим, використовуючи нормативні прогалини. Найбільші імпортери нафтопродуктів, вироблених з російської нафти: ЄС, Австралія, США, Великобританія, Японія.

З кінця лютого 2022 року країни ЄС поетапно вводили санкції, які безпосередньо торкнулися нафтопереробної галузі:

- запроваджено заборону на ввезення в росію та ремонт обладнання для переробки нафти;
- обмежено угоди з найбільшими російськими нафтопереробниками (Газпромнефть, Роснефть);

- з 5 грудня 2022 року набула чинності заборона на страхування поставок нафти та нафтопродуктів морським шляхом із росії до третіх країн.

Однак усе це не викликало обвальної динаміки в російській нафтопереробці.

Глобальні енергетичні компанії, як-от BP та Total, припиняють враховувати свої частки в російських компаніях у своїй звітності та фактично продовжують отримувати дивіденди на закриті російські рахунки й не відмовляються від них, посилюючись на загрозу застосування до них штрафних санкцій за контрактами з боку росії.

Газовий сектор: неквапна відмова від газу замість санкцій

Незважаючи на бажання Єврокомісії зменшити свою залежність від постачання природного газу з росії та планів щодо скорочення попиту на газ на 15% в країнах ЄС, обов'язкових обмежень на імпорт російського газу до Європи немає.

За даними фінського центру CREA, з початку року (станом на 31 серпня ц.р.) ЄС імпортував російське викопне паливо на суму 21,3 млрд євро, у тому числі мережевий і скраплений газ на суму 8,023 млрд євро та нафту на 13,24 млрд євро. Це друге місце після Китаю, який заплатив росії майже 43 млрд євро.

На тлі кардинального зменшення постачань трубопровідного газу з росії динамічно зростає його імпорт до ЄС у скрапленому вигляді. За даними Globalwitness, більше половини російського СПГ, що за спотовими цінами коштує 5,3 млрд євро, у січні–липні 2023 року надійшло до країн ЄС. Батьківщина головного дипломата Європи Жозепа Борреля Іспанія є другим найбільшим покупцем російського СПГ у світі — 18% загальних продажів. Серед лідерів також і Белгія.

І хоч деякі політики ЄС закликають європейські компанії не купувати російський СПГ, в умовах відсутності заборони передбачається, що імпорт його продов-

жить зростати, порівнюючи з 2022 роком. Минулого року імпорт СПГ з росії рекордно збільшився аж на 40% у річному вартісному вимірі. До найбільших компаній-покупців російського СПГ належать Shell і TotalEnergies, які продовжували співпрацювати з рф і після вторгнення.

Окрім збільшення частки російського СПГ в імпорті газу в ЄС, деякі уряди європейських країн продовжують докласти зусилля для збереження частки російського газу на ринках, попри показову демонстрацію зменшення залежності від нього. Так, під прикриттям грецьких компаній DEPA та Mutilineos у Болгарію в 2022 році постачався російський газ від ВАТ «Газпром», попри офіційне оголошення, що ВАТ «Газпром» повністю припинив постачання природного газу болгарській державній компанії «Булгаргаз» у зв'язку з відмовою від сплати в рублях.

На початку вересня 2022 року російський танкер «Псков» завантажився скрапленим газом зі СПГ-терміналу «Портова» поблизу Санкт-Петербурга, цей газ потім був доставлений на регазифікаційний термінал Revithoussa у Греції, а згодом був доправлений у Болгарію через транскордонну точку з'єднання Сідірокастро – Кулата. Наразі російський газ надходить до ГТС Болгарії з «Турецького потоку». Чи споживається наразі російський газ у Болгарії? Достовірна інформація відсутня.

Подібний тренд прослідковується і в інших країнах. Так, ВАТ «Газпром» не поставляє природний газ до Румунії напряму, але може робити це опосередковано. Зокрема, за повідомленнями, через приватні компанії — WIEE Romania та Conef Energy. Перша належить німецькому Gazprom Germania (тепер SEFE), яку німецька влада на початку квітня 2022 року націоналізувала. Російський газ може поставлятися до Румунії з «Турецького потоку» через Болгарію.

Закупівлі російського газу через посередників вказують на «прагматичний» підхід деяких урядів до енергетичної політики, що може сприяти частковому від-

новленню доступу Газпрому до газового ринку цих країн у тіньовому форматі.

Санкції, що продовжують формувати бюджет війни

На основі різних даних та оцінок динаміки витрачання рф коштів «на війну», річні воєнні витрати на 2023 рік можна оцінити в межах \$145–156 млрд. У місячному вимірі, з огляду на наведену цифру, їх можна оцінити в \$12–13 млрд/міс.

Воєнні витрати України (на весь сектор оборони й безпеки), з урахуванням додаткових асигнувань, виділених парламентом уже цього року, можна оцінити в річному вимірі майже в \$46 млрд. Це означає щомісячні витрати в середньому \$3,8 млрд, що кратно менше витрат агресора.

Необхідно повністю замінити російський газ на європейському ринку. Кардинальне зменшення імпорту мережевого газу вже відбулося, хоч донедавна вважалося неможливим.

Дисбаланс очевидний і це небезпечний дисбаланс. Він не зменшується навіть наполовину західною допомогою з боку США та Європи. Цифра «Вашингтон пост» про \$43,1 млрд військової допомоги США не враховує того факту, що реально наданий обсяг озброєнь і військової техніки, станом на кінець серпня 2023 року, становить \$17,73 млрд, а більша частина — \$20,98 млрд — це відкладена допомога, яка ще не матеріалізувалась у вигляді поставчань.

Бачачи скорочення своїх експортних надходжень, зростання витрат на війну, спадну динаміку рубля, кремль зорієнту-

вався не тільки на ураженні ЗСУ на театрі воєнних дій, але й на максимальному ослабленні України через знищення військової та цивільної інфраструктури з акцентом на критичній енергетичній інфраструктурі та логістиці основного експорту, яким став аграрний після втрати базових виробництв металургійного сектору на сході. Логічно, що виснаженого противника можна буде подолати швидше і з меншими затратами.

Таким чином, якщо санкційний режим не буде розширено та посилено з боку Заходу, а ціни на нафту залишатимуться приблизно на нинішньому рівні, то вже наступного року росія остаточно адаптується до життя в умовах санкцій і продовження агресії проти України.

Що робити?

Деякі сектори російської енергетики незаслужено обійдені увагою. Зокрема, це стосується вже згаданого газового сектору, а також атомно-енергетичного. Маємо лише приклади обмежених британських санкцій проти Росатому, фінську відмову від проєкту АЕС російського дизайну та поступовий перехід чеських і словацьких операторів АЕС на ядерне паливо з неросійського джерела. США та Франція де-факто блокують ядерні санкції проти росії.

Виходячи з того, що експорт нафти, нафтопродуктів, газу (скрапленого та трубопровідного) продовжує забезпечувати лівову частку коштів до російського бюджету, необхідні заходи з обмеження/заборони імпорту. Одна з пропозицій — зниження граничної ціни на нафту. CREA вважає, що гранична ціна має бути в межах \$25–35 за барель. Близьку цифру показують і наші оцінки — \$20–30 за барель.

Необхідно повністю замінити російський газ на європейському ринку. Кардинальне зменшення імпорту мережевого газу вже відбулося, хоч донедавна вважалося неможливим. Для припинення імпорту російського СПГ необхідні від-

повідні рішення на рівні ЄС, потрібний комплексний газовий пакет санкцій.

СПГ став ключовим елементом безпеки енергопостачання Європи. На сьогодні російські СПГ-вантажі не можна вважати надійною складовою безпеки постачань газу в ЄС. Потоки російського СПГ починають відігравати все більш вагомую роль у загальному його імпорті до ЄС. Можливість того, що росія в односторонньому порядку заблокує експорт СПГ до ЄС і переспрямує його на азійські ринки, залишається, і ЄС повинен бути готовий до такого ризику.

Ціль ЄС щодо відмови від російського викопного палива до 2027 року означає, що більшість СПГ-контрактів має бути розірвано достроково.

Ще один фактор санкційної політики, який може ефективно впливати на агресора — громадянське суспільство європейських і загалом демократичних країн. Воно має потужні інструменти впливу у своїх країнах. Необхідно максимально їх застосовувати, забезпечуючи суспільну підтримку відмови від російського викопного палива, підтримку спільних дій щодо відновлення енергетичної інфраструктури України.

Також необхідно припинити участь російських представників у міжнародних енергетичних організаціях, конференціях/заходах. Члени міжнародних організацій можуть уже зараз відмовитися від участі в заходах під егідою росії, не фінансувати діяльність на користь рф тощо.

Протягом 2022 року рф практично опрацювала й у 2023 році поступово запровадила різноманітні схеми обходу санкцій, введених G7 та ЄС, використовуючи країни, які ігнорують західні санкції. Порушення санкцій здійснюється з використанням квазіюридичних механізмів, що використовують «білі плями» санкційних режимів та дозволяють уникати серйозних покарань чи вагомих штрафних стягнень.

Має бути організована ретельна робота з контролю/моніторингу санкційного режиму та введення режиму вторинних

санкцій. Додаткові можливості санкційної політики — це моніторинг, координація дій урядових та громадських структур, посилення контролю для заміни російських енергоносіїв та обнулення їхнього імпорту до G7/ЄС. Компанії-виробники обладнання для видобутку вичерпаних енергоресурсів мають бути в постійному фокусі санкційної політики, яка має отримати каральний вимір.

Чинна система міжнародного морського контролю за рухом плавзасобів не передбачає серйозних покарань за відключення системи автоматичної ідентифікації судна за межами територіальних вод, чим і користаються перевізники, транспортуючи російську нафту та нафтопродукти.

Танкер із вимкнутим транспондером AIS стає невидимим для міжнародних моніторингових мереж руху плавзасобів у Світовому океані. Водночас, як показав випадок фіксації суден із вимкнутим транспондером постфактум, після підриву 26 вересня 2022 року газопроводів «Північний потік-1; 2» в Балтійському морі, технічно такий моніторинг можливий за допомогою супутників та повітряного спостереження.

З урахуванням того, що на Балтиці та Північному морі, Чорному та Егейському морях силами НАТО ведеться постійний моніторинг морської активності РФ, Єврокомісії та уряду України доцільно звернутися до США, Великої Британії та НАТО щодо ідентифікації танкерів із вимкнутими транспондерами засобами супутникового моніторингу та літаками-розвідниками й розвідувальними БПЛА в акваторії означених морів, де здійснюється інтенсивний рух танкерів, що перевозять російську нафту. На підставі цього можна скласти списки суден-порушників нафтового ембарго.

НАТО експлуатує цілий флот літаків Boeing E-3A Airborne Warning & Control System (AWACS). На авіабазі НАТО Гайленкірхен у Німеччині розміщено 14 літаків системи AWACS. Вони офіційно беруть участь у моніторингу, який здійснюється

в Чорному морі після незаконної та нелегітимної анексії Криму росією у 2014 році, а також після вторгнення росії в Україну в лютому 2022 року. Також США мають аеродроми базування розвідувальних БПЛА в Італії (Сігонелла) та Румунії (Кимпія-Гурзій), які здійснюють моніторинг повітряної та морської обстановки в Чорному морі та Східному Середземномор'ї.

У рамках санкційної групи Макфоло — Ермака доцільно ініціювати додатковий репресивний захід — арешт танкерів-порушників ембарго на період до завершення війни під час їхнього заходу в порти країн G7/ЄС/Норвегії.

Дієвим заходом стала би заборона проходження порожніх танкерів балтійськими та чорноморськими протоками під завантаження нафтою та нафтопродуктами в російські порти. Але для цього потрібно було би залучити сили НАТО, однак лідери Альянсу не мають жодної політичної волі на це. Показовою стала боязнь США, Туреччини та НАТО запровадити військово-морський супровід суден із вантажами українського зерна Чорним морем після того, як росія відмовилася від пролонгації зернової угоди в липні 2023-го.

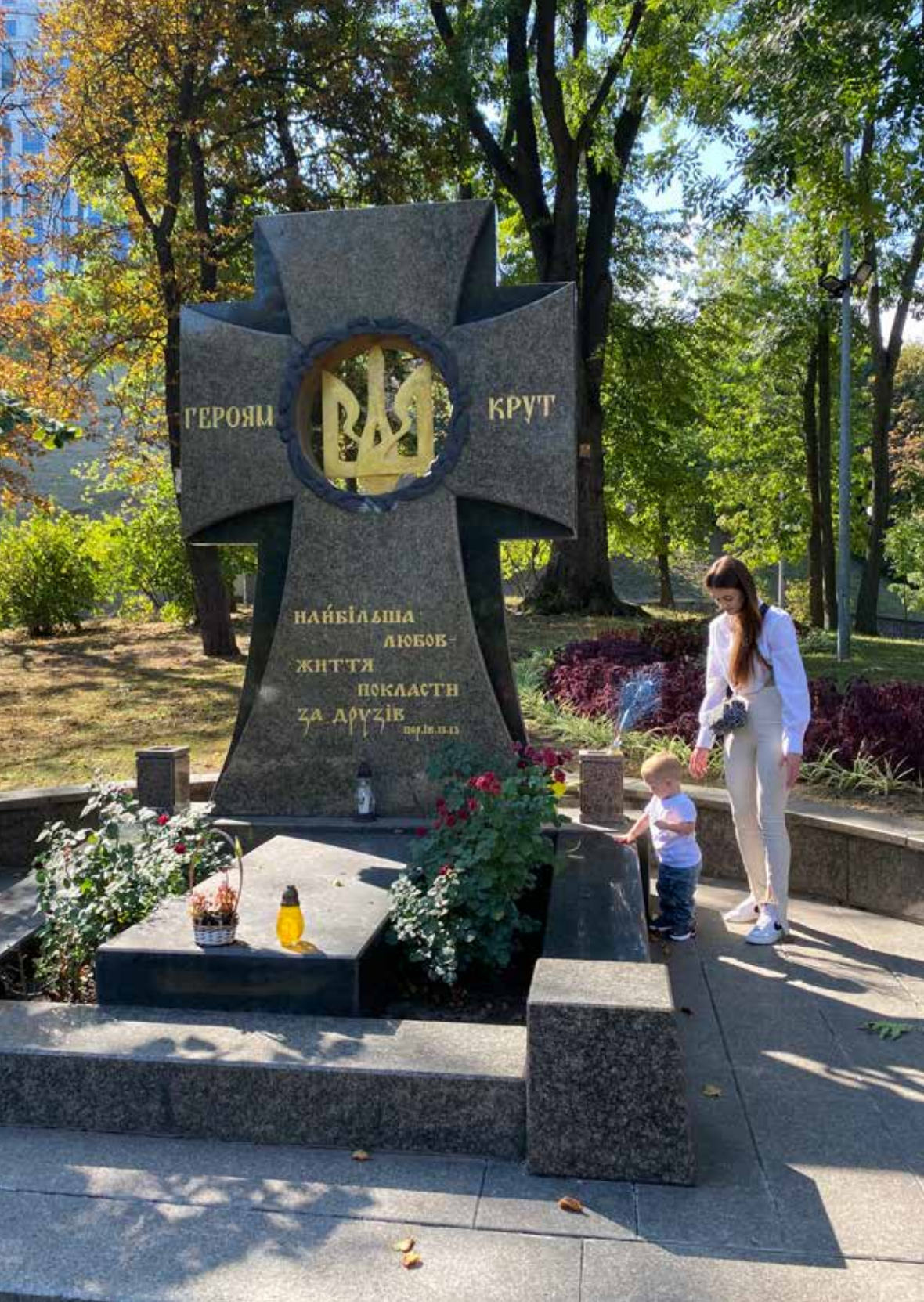
Насамкінець слід зазначити, що західні санкції проти росії працюють у комфортному режимі для самих західних країн, однак не для припинення агресії РФ проти України та встановлення миру на східній периферії ЄС і східному фланзі НАТО. А отже, годівля крокодила продовжується...

ГЕРОЯМ

КРУТ

НАЙВІЛЬША
ЛЮБОВ -
ЖИТТЯ
ПОКЛАСТИ
ЗА ДРУЗІВ
1991.16.11.13

ТЕМА

«Від Грушевського до Ратушного»: зміни інтелектуальних парадигм і сучасна війна

Ігор Гирич, Київ

Фото: Ленка Віх

Для багатьох широкомасштабна війна з росією виявилася несподіванкою, хоч насправді до неї ми мали готуватися ще з 24 серпня 1991 року. Суспільна риторика російських політичних кіл усі ці тридцять років не залишала щонайменшого сумніву, що росіяни хочуть і будуть воювати з нами, і воювати на знищення не лише української держави, але й самої нації. І саме це є метою їхньої імперської політики за всі 660 років існування Великого князівства Московського.

Сучасна російсько-українська війна спричинилася до фундаментальних переоцінок цінностей не лише в історії, а й у повсякденному й суспільному житті. Спинюся на чотирьох моментах, а саме: чим є ця війна в екзистенційному сенсі для українців, як політичні еліти відповідають на виклики часу, чи змінилися парадигми бачення нашого місця у світі і як «відросійщення» української культури позитивно міняє її обрії.

Поразка в збройній війні 1917–1921 років була лише початком духовної боротьби за незалежність, яка має завершитися в цій війні

Ця війна є продовженням війни за незалежність України 1917–1921 років. Збройна поразка УНР зовсім не означала, що з ідеєю самостійності москва покінчила, здолавши український збройний опір.

У 1920-ті почалася доба «Розстріляного відродження», символом якої стали націонал-комуністи Олександр Шумський та Микола Хвильовий. Катастрофа під російської УССР кінця 1920-х – початку 1930-х була закладена в часи Визвольних змагань 1917–1921 років. За збройною поразкою настала доба «зачистки» окремих нелояльних до окупаційної російської комуністичної влади українців, передусім у середовищі широких кіл інтелігенції, та винищення найбільшої страти суспільства, яка була резервуаром для формування нового українця, — селянства.

Часто можна чути звинувачення лідерів УНР у їхній неготовності вести державу до незалежності. Дістається тут переважно Михайлові Грушевському, Генеральному секретаріатові УНР. А чи виявилися на рівні вимог нинішні політики незалежної України, і чи кращі вони за діячів тодішньої України?

На західних землях війну за незалежність і далі вели в рамках легальних — УНДО (Українське національно-демократичне об'єднання) і нелегальних — ОУН (Організація Українських Націоналістів). Друга світова війна не вирішила питання незалежності України. Одвічна мрія українського народу здійснилася лише після розпаду червоної імперії — Україна здобула незалежність. Москва не змірилася і через свою креатуру намагалася втримати Україну у своїй орбіті. Коли це не вийшло, у кремлі розпочали чергову гарячу війну проти нашої країни. Тому невирішена проблема визвольних змагань

сторічної давнини сьогодні вирішується вчергове на новому витку історії. І ми цю війну маємо завершити переможно, бо інше розв'язання означатиме крах усього українського в Україні й остаточну московську асиміляцію українців.

Війна, коли вона переможна, дає найбільший імпульс для ментальної гомогенізації суспільства. І ми це вже сьогодні бачимо в ході нинішньої російсько-української війни. Українізація Харкова, Херсона, інших міст сходу й півдня нашої країни свідчать про неспроможність у подальшому російській пропаганді розігрувати карту «двох Україн». Якщо вдасться повернути кордони 2022-го та 1991-го років, проукраїнська парадигма запанує на всій території України. Не варто шукати позитивних сторін війни, але об'єктивно вони, безперечно, є. На жаль, відбуваються такі видозміни на тлі загибелі кращих українських синів і дочок.

Політична слабкість українських еліт у ставленні до росії на початках Незалежності

Часто можна чути звинувачення лідерів УНР у їхній неготовності вести державу до незалежності. Дістається тут переважно Михайлові Грушевському, Генеральному секретаріатові УНР. А чи виявилися на рівні вимог нинішні політики незалежної України, і чи кращі вони за діячів тодішньої України? Якби Грушевському й Петлюрі дали можливість тридцять років у мирній ситуації будувати свою державу, чи б такі сумні наслідки ми мали від перших бойових дій лютого–березня 2022 року? Великі міста під час першої української революції були тотально зросійщеними, і то не лише Харків і Катеринослав. Навіть Київ за настроями більше нагадував Донецьк 2013-го, ніж українську столицю сьогодні. Про український бізнес не було підстав говорити, великі землевласники були майже всі «русскоміровці». Сьогодні ми в цілому можемо казати про національний бізнес,

Другі Визвольні змагання. Стрільці Старосамбірської кущової боївки ОУН та вояки сотень УПА «Хріна» й «Стаха» після переходу кордону й повернення в Україну із Закерзоння. 1947 р. Фонди НМІУДСВ.

особливо в секторі дрібного і середнього підприємництва. У часи Грушевського ми не мали своєї освіти, навіть початкової, адміністративний апарат був всуціль російськоцентрисним.

Україна 1991 року оголосила себе правонаступницею фейкової більшовицької державності УРСР, нав'язаної червоною москвою, а не УНР. Тому й державність свою ми не відновлювали, як балтійські нації, отже, приймали як справжню дійсність «соціалістичну самостійність» республіки Християна Раковського й Миколи Скрипника.

Республіки Балтії розпочали свою діяльність із закриття кордону з росією та візового режиму. І одразу ж спрямува-

ли свої зусилля на входження до НАТО і ЄС. Україна ж проголосила нейтралітет і позаблоковість, продемонструвавши цілковите нерозуміння природи російської держави, її агресивної сутності та імперського бачення свого місця у світі.

Сьогодні ми нарікаємо на НАТО і ЄС, а майже до останніх днів сподівалися всидіти на двох стільцях. Політична еліта нічого не зробила, щоб переконати громадян у безальтернативності нашого шляху до військового блоку НАТО — єдиного військового порятунку від російської агресії. Вислідом цього була віра пересічних громадян у стару російсько-більшовицьку мантру про агресивність Північно-Атлантичного альянсу.

Політична еліта плекала амбівалентність свідомості ледь не до останніх днів перед широкомасштабною агресією, коли новий український президент в основу внутрішньої політики поклав тезу «какая разница», хто як дивиться на Україну, її мову, культуру, церкву. Як паралель, напрошується порівняння з книжкою М. Грушевського «На порозі Нової України», у якій останній закликав відмовитися від багатосотрічного «песього обов'язку» супроти Москви. Написані ці слова були ще в першій половині 1918 року.

Духовну самостійність українців не вважали проблемою національної безпеки майже всі президенти часів незалежності. Україна вчасно не виборола свого культурного простору, на який би не мав можливості зазіхати сусід. Свій формат російськомовлення пропонували майже всі ФМ-станції радіо. Російське телебачення демонструвалося на десятках ка-

Політична еліта плекала амбівалентність свідомості ледь не до останніх днів перед широкомасштабною агресією, коли новий український президент в основу внутрішньої політики поклав тезу «какая разница».

налів. Нам продавали за безцінь російські популярні книжки, фільми, музику. Російський контент переважав у комп'ютерних іграх, на інтернет-платформах. І це було великою проблемою для України, нехай навіть у гуманітарній освіті панував україноцентризм, а школярі вивчали історичне минуле за схемою Михайла Грушевського. Сьогодні «вирішує все» опанування не залізницею, телеграфом, телефоном, як у часах ленінсько-більшовицького перевороту 1917 року, а засоба-

ми масової інформації, які тривалий час не гребували цінностями московського культурного світу.

На 23-му році незалежності Україна поступово заковтувалася росією, і це б неминуче остаточно відбулося, якби не Революція Гідності. Україна з Януковичем на чолі була у військовому сенсі менш готовою до відсічі ворогові, ніж УНР–УД (Українська Держава гетьмана Скоропадського) у 1918 році. Сьогодні йде війна, і ми втратили свої території, проте в людей є більше впевненості в майбутньому своєї держави, ніж у 2013–2014 роках. Бо всі усвідомили, що є різниця, якою мовою людина розмовляє, яку армію підтримує, до якої церкви ходить. Вималювався чіткий культурологічний кордон між ментальною Україною і росією, між Європою і Євразією.

На жаль, процес зростання в Україні зайшов дуже далеко. Національна держава мала від'ємне сальдо, і ще в 1990-ті ми інерційно жили в постсоветському просторі з його цінностями, етично-моральними нормами. Для українського проєкту необхідний був двадцятирічний час зміни еліт, вступ у життя нової генерації людей, що не жили в советському духовному рабстві.

«Українська» еліта не піднялася у 1990-х роках до усвідомлення свого завдання якомога швидше підготувати націю до розуміння небезпеки рашизму, який у завуальованій формі вже активно діяв у цей період. Відчуття рашистської війни проти України висіло в повітрі всі тридцять років незалежності. Але про це не хотіли відверто говорити ні Кравчук, ні Кучма, ні інші президенти. А позиція страуса завжди призводить до тяжких наслідків для народу.

Зміна змістових парадигм

Ми вступаємо в смугу різкої зміни парадигм, що настала після лютого 2014 року. У сфері історичної науки Україні доводилося навіть після 1991 року миритися з тезою про існування «суверенної»

Радянської України. Лише сьогодні стала очевидною фейковість тези про радянську державність УРСР. Ця державність завжди московою розглядалася як державність російська, лише географічно це була українська територія. Національний зміст у ній завжди вилущувався і дійшов у післявоєнний час до крайньої межі, за якою маячила примара т.зв. «нової історичної спільноти людей» — «єдиного советского народа», тобто цілковита денационалізація нашого населення.

За концепцією комуністів, нова ера настала після більшовицького перевороту. А всі, хто йому опирався, були «злісні вороги» прогресу й поступу людства. Тільки починаючи від 1991-го, а реально — уже після 2004 року, саме більшовизм ставав у суспільній свідомості явищем випадковим і помилковим. А керівники цієї держави поставали злочинцями, які провели невдалий експеримент над своїм народом. За більшовицькими лекалами історичної науки, більшовики — носії пролетарського інтернаціоналізму, який приніс міжетнічну гармонію всім націям і народностям, які населяли ССРСР. Тепер же виходить, що весь більшовицький «новояз» означав протилежні явища — крайній російський шовінізм, який придушував будь-які спроби пригнічених народів росії нарешті будувати свої національні держави. Режим ССРСР радше нагадував німецький фашизм Гітлера й цілком вписувався в парадигму німецького націонал-соціалізму. Коли комуністи казали про український братський народ — треба було читати між рядків про державних рабів панівної нації, які не мають права навіть мріяти про волю від окупанта на своїй землі. Комуністи торочили про український буржуазний націоналізм, — а треба було розуміти, що йдеться про український національно-визвольний рух.

Українців навіть у перші десятиліття Незалежності захочували більше пишати своїми колаборантами, ніж тими героями, які воювали за незалежність у національно-визвольному русі. У підруч-

никах часів міністра освіти Дмитра Табачника командарм УПА Роман Шухевич оцінювався як німецький колаборант, а от маршал Іван Черняхівський вважався українським героєм. Лише в червні 2023 року Національний університет оборони України позбувся його імені у своїй назві, наданого у 2013 році Януковичем. Дивізія «Галичина», яка була прообразом регулярної армії майбутньої незалежної України, нехай і створена за німецької окупації України, вважалася колаборантським утворенням. Але Скрипники, Гриньки, Кирпоноси такими колаборантами з російсько-більшовицького боку не вважалися.

Вулиця Симона Петлюри в Києві з'явилася лише у 2000-х роках — і то завдяки послідовній наполегливій позиції деяких депутатів міської ради. Інакше б ім'я найвідомішого вояки за нашу незалеж-

Державність УРСР завжди московою розглядалася як державність російська, лише географічно це була українська територія. Національний зміст у ній завжди вилущувався і дійшов у післявоєнний час до крайньої межі, за якою маячила примара т.зв. «нової історичної спільноти людей».

ність не було б відзначено. Негативний флер тривалий час огортав Степана Бандеру, він ще й досі повністю не розвіявся. Тому в Києві був спротив появі проспекту імені цього відданого борця за українську незалежну державу. Власне, лише після 2022-го стали послідовно зачищати від засилля імен, назв, пам'ятників, пов'язаних із росією, простір української столиці

та інших українських міст. Але той факт, що від 1991-го до 2023 року більше пів тисячі назв вулиць української столиці були пов'язані з російською імперською політикою щодо України, промовляє сам за себе. І це при тому, що робота з деколонізації назв активно триває від 2014 року. А це означає, що українці переважно байдуже ставилися до імен і назв, пов'язаних із нищенням їхньої національної ідентичності. Подібне важко собі уявити, приміром, у тій-таки Польщі.

І тому не дивують результати соціологічних опитувань (КМІС), згідно з якими до Революції Гідності 23% респондентів позитивно ставилися до Сталіна, а негативно — лише 37%. Але вже після початку останньої війни, влітку 2022 року 64% опитаних негативно оцінювали Сталіна. Частка симпатиків становила тільки 5%. Тим часом саме Сталін розпочав послідовну політику деукраїнізації. Проте, як бачимо, майже четверта частина громадян

Війна дає нам шанс радикально вирішити низку освітніх і церковних проблем, повернути народові християнські святині, загарбані РПЦ, вийти на широкий ясний простір світової культури, залишивши за собою сутінки чужої нам імперської російської культури.

України ставилася на 2013 рік до нього позитивно — навіть не нейтрально! Ці показники є реальним маркером прихильників кремлівського режиму, з одного боку, та національно зорієнтованого населення, яке вороже російській владі в кремлі, — з другого. То чи варто дивуватися, що росіяни у своїй агресії сподівалися саме на тих людей, які у 1990-х роках голосували

в Донецькій, Луганській областях за промосковські партії (а таких там було понад 90%).

Радикальне відросійщення суспільства

Справляють позитивне враження кроки української влади з деколонізації культурного простору українських міст і сіл. Нарешті з'явилося те глибинне розуміння російської проблеми в Україні, яке може дати відповідь на питання про причини антиукраїнських настроїв значної кількості українців у перші роки Незалежності. Нарешті владоможці побачили, що підвалинами імперського впливу в нас є не лише музична «попса» чи російські телесеріали, але і класична російська література, яка протягом XIX–XXI ст. справляла на українців російський імперський політичний вплив. Стало нарешті помітно, як великодержавні настрої у творах Пушкіна, Лермонтова, Толстого, Достоевського закладають у свідомість масового українця потрібні для російської шовіністичної пропаганди наративи. Література не може бути поза політикою. І тепер за валом топонімічних перейменувань триває хвиля демеморіалізації стовпів російської державності у сфері культури. Про такі моменти розуміння ваги культурного впливу в 1990-ті ми могли лише мріяти. Тоді такі тренди вважалися крайнім радикалізмом, проявами національного обмеження. Але краще пізно, ніж ніколи.

Проблема колективної відповідальності російської нації за агресію їхньої влади проти України стоїть на сьогодні дуже гостро. Спроби вбачати провину лише у владімірі путіні виглядають недалекоглядністю і спрощенням. А санкції щодо російської імперської культури в Україні в різних формах є відповіддю на виклики й запити часу. Бо ж тепер уже зрозуміло, чому російські політики вимагали другу державну мову в Україні — російську, російські школи, культуру, церкву. А ми

навіть не виставляли, як примарну альтернативу, українську як другу державну для росії, хоч українців там не менше, ніж росіян в Україні. Не йшлося, скажімо, про відновлення українських середніх та вищих шкіл на Кубані або Вороніжчині, які існували там до початку 1930-х.

Росії завжди йшлося про збереження культурної домінації в Україні, мріє вона про таку роль і тепер, попри те, що історичний час на це давно вже проминув. Пам'ятаємо, що в советську добу росія розпочала полювання проти всіх українських мовознавців, нав'язала проросійський т. зв. «постишевський» правопис із забороною питомих українських літер та елементів лексики. А сьогодні на тимчасово окупованих територіях вона намагається знищити все, що хоч якось пов'язане з українською культурою, переводить школи на навчання російською, замінює таблицьки й вивіски, навіть ті, де є лише одна українська літера («Мелітополь» – «Мелітополь»), спалює бібліотеки, по-варварськи нищить пам'ятники, вивозить музейні експонати.

Деколонізація культури й передусім книговидання в цей період триває успішно. Не маючи державної підтримки, видавці заповнюють усі можливі тематичні ніші українською книжкою. Вільна конкуренція навіть за дуже несприятливих обставин дає змогу існувати галузі, яка переважно збиткова. Має успіхи українське художнє і документальне кіно. Творча свобода дає куди більше можливостей і приносить більше мистецьких здобутків, ніж це було за ідеологічно заангажованих советських та перших посткомуністичних часів.

Фактично, війна дає нам шанс радикально вирішити низку освітніх і церковних проблем, повернути народові християнські святині, загарбані РПЦ, вийти на широкій простір світової культури, залишивши за собою сутінки чужої нам імперської російської культури.

Другі Визвольні змагання.
Листівка ОУН до народів
Країн Балтії з закликом вести
боротьбу спільно, 1950 р.
Фонди НМІУДСВ.

Перша світова: війна, що розбудила українців

Ганна Тичка, Львів

У липні 1913 року Дмитро Донцов на студентському з'їзді у Львові передрікав, що «застарілий європейський конфлікт, який тепер набрав надзвичайної гостроти [...] відкриває перед нашою нацією далекі, безмежні перспективи». Через 109 років історик Ярослав Грицак у своїй книжці «Подолати минуле: глобальна історія України» напише: «Якби нації мали паспорти, то в українському під датую народження писало би "1914"». Ці слова можна потрактувати як полеміку з іншим українським істориком середини ХХ ст., Іваном Лисяком-Рудницьким, який вважав датую виникнення української нації не 1914-й, а 1917 рік.

Ясна річ, у цих тезах більше публіцистики, ніж науки, адже нації не виникають із дня на день чи то пак із року на рік. Усе ж ці розбіжності в датуванні є симптомом схильності багатьох українських істориків «старої школи» ставити в центрі дослідження саме національно-визвольні змагання і залишати Першу світову війну на маргінесі оповіді. Однак саме Перша світова війна, попри всі руйнування, смерті і трагедії, стала каталізатором тих націєтворчих процесів, які врешті призвели до Української революції. І, дивлячись на довшу перспективу, саме з Першої світової війни бере початок чимало елементів сучасного українського національного міфу. Відтак Велика війна й Українська революція — це радше дві рівноцінні за важливістю частини єдиного процесу пробудження української нації.

Трансформація

Що ж послужило такому вибухоподібному розвитку українського руху в часі світового конфлікту? Як вдало зазначив Ярослав Грицак, нація — це комунікація. За час війни через російську та австро-угорську армії пройшло понад три з половиною мільйони українців. Більшість із них — селяни, які завдяки мобілізації вперше в житті покинули межі рідного повіту. Опинившись за сотні й тисячі кілометрів від дому, вони на власні очі переконалися, що в тих далеких землях люди розмовляють такою ж мовою і є носіями такої ж культури, як і вони самі.

Як наслідок, у ході Першої світової війни український рух набуває по-справж-

Саме Перша світова війна, попри всі руйнування, смерті і трагедії, стала каталізатором тих націєтворчих процесів, які врешті призвели до Української революції. І саме з Першої світової війни бере початок чимало елементів сучасного українського національного міфу.

ньому масового характеру. Найпомітніше цей злам проявляється на українських теренах у складі російської імперії. Щоб словна оцінити масштаб трансформації, достатньо зазначити, що напередодні Першої світової війни українські часопи-

си в російській імперії рідко мали більше тисячі підписників на тридцять мільйонів українського населення і переважно були збитковими. Українських шкіл не було, і що найстрашніше, значна частина українських селян не бачила потреби їх відкривати, аж Михайло Грушевський мусив писати статті на захист українського шкільництва, адресовані саме до українських селян.

Як гартувалася нація

Водночас неправильно було би вважати, що українського руху в підросійській Україні до 1914 року взагалі не існувало. Він був і поступово, але впевнено посилювався впродовж усього XIX століття. Існували політичні партії, громадські об'єднання. Проблема була якраз із залученням до цього руху селянства. «Якщо інтелігентська “українська” ідея вдарить у народний ґрунт і запалить його своїм “українством”, це загрожуватиме вели-

чезним і нечуваним розколом у російській нації», — писав російський академік Петро Струве в 1912 році. Саме це і трапилося в часі Великої війни. І вже в 1917 році відбуваються багатотисячні українські мітинги в Києві та інших містах, створюються українські військові частини в російській армії, у 1918 році в Севастополі на кораблях Чорноморського флоту піднімають українські прапори, а місцеве населення активно сприяє армії УНР під час Зимових походів у 1919–1920 і 1921 роках.

Крім того, під час Першої світової війни український рух суттєво радикалізується. «Український народ своєю кров'ю купив собі право на краще ставлення до себе від провідників армії», — писали українські солдати в колективному зверненні до російського генерала Олексія Брусилова, вимагаючи від нього створити окремі українські військові формування. Така ж логіка розповсюджувалась і на політичні питання. Українці по обидва боки фронту очікували, що за вірну службу і втрачене на війні здоров'я або й життя вони отримають довгождану автономію чи навіть самостійність. Натомість їх чекало розчарування. З початком бойових дій влітку 1914 року російські імперські чиновники заборонили українську мову та культуру навіть швидше, ніж німецьку. Причому українська громадськість не давала жодного приводу для репресій. Навіть навпаки, чимало українських політиків та громадських діячів публічно виступали на підтримку царського уряду та закликали українців сприяти перемозі росії. Накладені на початку війни обмеження в основних рисах зберігалися аж до 1917 року, попри численні спроби українців їх послабити.

Австро-Угорщина в 1915 році «віддячила» українцям за вірність масштабними репресіями проти галичан, підозрюваних (часто безпідставно) у підтримці російського вторгнення. Врешті в листопаді 1916 року австрійський цісар Франц Йосиф I, ніби насміхаючись над вимогами української громадськості, проголосив ав-

тономію Галичини без такого важливого для українців поділу регіону на польську та українську частини. «Отже, повстане з нашого краю неначе б друга польська держава побіч відновленого польського королівства, тільки з тою головною різницею, що її королем буде цісар Австрії», — біла на сполох Українська парламентська презентація у Відні. Як наслідок, українці чимраз більше впевнювалися в тому, що імперські уряди не цінують їхньої лояльності та самопожертви й усе частіше починали задумуватися над проголошенням самостійності.

Тут варто підкреслити, що подібні настрої панували в часі Великої війни не тільки серед українців, а й у середовищах інших поневолених народів: чехів у Австро-Угорщині, грузинів у російській імперії, ірландців та індусів у Британській імперії. Саме під впливом цих тенденцій ідея самовизначення націй набула такої популярності на завершальному етапі світового конфлікту.

Врешті вирішальними чинниками, які спонукали українські еліти до активних дій, стали ослаблення і розпад російської та Австро-Угорської імперій. Опинившись у тонучому човні, вони постали перед вибором: почати плисти самостійно чи йти на дно разом із човном.

Відтак українці, які ще напередодні 1914 року вимагали хіба що національно-культурних автономій для своїх земель, зустріли кінець Першої світової війни як державна нація. Уперше були законодавчо зафіксовані українські державні символи: синьо-жовтий прапор і тризуб. І хоч жоден український державний проєкт не протримався при владі довше року, навіть такий нетривалий досвід державного будівництва в подальшому дуже позитивно вплинув на українську історію ХХ ст. Завдяки УНР, ЗУНР та Українській Державі українці здобули досвід модерного державотворення, а завдяки Акту Злуки зафіксували візію України як єдиної держави. Тепер майбутні покоління українців (принаймні тих, що проживали за межами

СРСР) виростили із розумінням того, що утворення самостійної держави є цілком реальною справою. Залишається просто реалізувати її належним чином і у відповідний момент. Навіть більшовики не могли проігнорувати українську суб'єктність і були вимушені погодитися на утворення окремої української республіки в складі Радянського Союзу.

Примирення через десятиліття

Щоправда, описані вище здобутки стали очевидними щойно з перспективи кількох десятиліть. А одразу після поразки національно-визвольних змагань в українському середовищі запанували депресивні настрої і, що гірше, посилилися суперечки та взаємні звинувачення між представниками різних політичних і державних таборів. Саме в таких обставинах публіцист Михайло Лозинський сформулював ще одне дуже важливе завдання, яке стояло перед українськими державними діячами того часу: «Знайти спільну мову — не для того, щоби спільними силами перемогти, бо се було понад їх сили, а для того, щоби спільно впасти і полишити тим, що далі будуть вести боротьбу за Українську державність, ясну історичну традицію». Звісно, що до Михайла Лозинського тоді ніхто не прислухався, але з віддалі часу можемо констатувати, що в українському національному міфі події Першої світової війни й Української революції закарбувалися саме так, як він цього прагнув.

Звісно, сучасні історики можуть сперечатися щодо того, який державний проєкт був більш вдалим: УНР чи Українська Держава Павла Скоропадського, але знаковим є той факт, що в Києві на сьогодні є вулиці, названі як іменами Михайла Грушевського й Симона Петлюри, так і іменем Павла Скоропадського. Водночас у Львові також є вулиця, названа в честь Симона Петлюри, попри те, що ЗУНР розірвала з ним стосунки після того, як він визнав належність Східної Галичини до Польщі. Кращою ілюстрацією сучасної тенденції

до примирення непримиренних історичних персонажів є графічний роман (комікс) «Воля», перший том якого вийшов із друку у 2017 році. Автори мальопису творять альтернативну історичну реальність, у якій гетьман Павло Скоропадський разом із Михайлом Грушевським, Нестором Махном та солдатами, що носять на руках петлюрівські тризуби, спільно воюють проти більшовиків-зомбі й намагаються пришвидшити завершення Першої світової війни.

«Якщо інтелігентська "українська" ідея вдарить у народний ґрунт і запалить його своїм "українством", це загрожуватиме величезним і нечуваним розколом у російській нації», — писав російський академік Петро Струве в 1912 році. Саме це і трапилося в часі Великої війни.

Естетика родом із Великої війни

Із 1914 року бере свій початок також формування модерного Українського війська. Виникають Українські січові стрільці, армії УНР та Української Держави Павла Скоропадського, Українська Галицька армія. Їхні бойові звитяги, зокрема на горі Маківці й під Крутами, стали в подальшому одним із наріжних каменів національно-патріотичного виховання майбутніх поколінь українців. Цвинтар УСС на горі Маківці в міжвоєнний період був місцем масового паломництва патріотичної молоді. Натомість місце гіпотетичного поховання героїв бою під Крутами — Аскольдова могила, прославлена у вірші Павла Тичини, — закарбувалася в суспіль-

ній свідомості як головний український воєнний некрополь, і під час нинішньої війни там хоронять особливо заслужених бійців. Серед них Дмитро Коцюбайло (Да Вінчі) й Андрій Пільщиков (Джус). Саме про Аскольдову могилу нині говорять, як про потенційне місце майбутнього пантеону українських героїв.

Ще одна важлива заслуга українських збройних формувань періоду Першої світової війни — творення нової, суто української модерної військової естетики, традицій і символів. Виникають численні відзнаки, емблеми, медалі, проекти одностроїв, розвивається військова термінологія. Відтак коли у 2014 році розпочалася російсько-українська війна й постала нагальна потреба очистити українське військо від радянської естетики, саме мілітарна спадщина часів Першої світової війни й визвольних змагань лягла в основу нового візуального образу ЗСУ. До прикладу, з 2015 року комплект української польової уніформи поповнився кепкою-мазепинкою, розробленою на основі аналогічного головного убору січових стрільців.

У 2017 році набув чинності наказ № 606 Міністерства оборони України, який запровадив низку нововведень, заснованих на традиції українського однострою часів Першої світової війни й Української революції. Серед них — нарукавні знаки з так званим «тризубом Петлюри», зірки у вигляді ромба на погонах на зразок тих, що використовувалися в армії Української Держави, емблеми вищого офіцерського складу, що нагадують петлиці-«зубчатки» УГА та багато іншого. «Ми змогли поєднати те, що колись не поєднувалося», — сказав про новий концепт уніформи один із його авторів, художник Олексій Руденко. Він наголошує, що митці та історики, що працювали над проектом, мали на меті включити до нового візуального образу ЗСУ елементи одностроїв різних українських державних формувань, навіть тих, які ворогували між собою. Ясна річ, якби не мілітарні напрацювання сторіч-

ної давнини, новий візуальний образ ЗСУ довелося б проектувати з нуля, і він точно не мав би такого багатого історичного та символічного бекграунду.

Ще одним цікавим прикладом переосмислення досвіду Першої світової війни є волонтерський проект «Львівський лицар», започаткований у 2014 році головою львівського Товариства охорони пам'яток Андрієм Салюком. За пожертву в розмірі від 100 грн кожен охочий міг прибити символічний цвях до щита Львівського Лицаря. Ця ініціатива була задумана як своєрідна реінкарнація дуже схожого проекту періоду Першої світової війни. Щоправда, тоді ініціатива походила не від громадських діячів, а від австрійського уряду, та й лицар був не намальований, а вирізьблений із дерева. Одне залишилося незмінним: тепер, як і в 1916 році, «Львівський лицар» допомагає армії, котра воює проти росіян.

Сьогодні ми є свідками відродження пам'яті про Першу світову війну та національно-визвольні змагання в українському суспільстві. Історія цього періоду знаходить живий відгук у свідомості пересічних громадян, адже тоді, як і сьогодні, українці творили власну незалежну державу і власну армію та спільно з європейцями боролися проти російської навали. У цьому контексті дуже знаковим виглядає ренесанс стрілецької пісні «Ой у лузі червона калина», яка на початку повномасштабного вторгнення була переспівана Андрієм Хливноком і набула цілком нових сенсів. Під ударами декомунізації і деколонізації руйнуються міфи, які демонізували діячів періоду Української революції. Їхніми іменами називають дивізії ЗСУ й вулиці в декомунізованих містах. Велика війна, як і сто років тому, продовжує пробуджувати українців.

1939–1941 роки між Збручем і Бугом: невідомі війни

Олеся Ісаюк, Центр досліджень визвольного руху, Національний музей-меморіал «Тюрма на Лонцького», Львів
Фото: **Фонди НМІУДСВ**

На рівні загальних уявлень усе, що відбувалося на заході України у 1939–1941 році, не сприймається за війну. Навіть самі мешканці Галичини, Волині, Західного Поділля чи Закарпаття вважають «справжньою» війною все, що відбувалося між червнем 1941-го і травнем 1945-го років. Звісно, над цим добре «попрацювала» свого часу советська пропаганда, але звалювати все тільки на неї було б перебільшенням.

Найбільшу роль зіграв, імовірно, контраст між відносно спокійними першими двома роками Другої світової та «вогненним колом», за висловом Івана Багряного, яке розгорнулося на всій території України, починаючи з літа 1941 року.

Тим не менше, життя «за Збручем», якщо дивитися з боку Наддніпрянщини, складно назвати спокійним. Надто, що іскрити там почало ще в 1938 році в місці, яке асоціюється радше із житейськими радостями, ніж з історичними драмами — на Закарпатті.

«Так боролось Закарпаття...»

Після того, як у вересні 1938 року на Мюнхенській конференції Чехословаччину позбавили Судетів, Угорщина негайно посилила тиск, вимагаючи віддати їй Закарпаття, яке 8 жовтня 1938 року було проголошено автономією. За Віденським арбітражем, 2 листопада 1938 року Угорщині передали більшу частину низинної території Закарпаття, у тому числі і столицю — Ужгород. Утім, усі розуміли, що цим Угорщина, з її ностальгією за «землями святого Стефана», не задовольниться.

О 5 годині ранку 14 березня 1939 року «Карпатська група» угорських військ перейшла кордон і зайняла кілька прикордонних сіл: Підгіряни, Кольчино та Коропець. Угорці поспішали, бо разом із дозволом на вторгнення від Третього Рейху мали й застереження — мають вкластися в добу після проголошення незалежності Словаччини, яке планувалося на 14 березня.

Наступ вівся в трьох напрямках: з Ужгорода на Перечин, Великий Березний та Ужок; з Мукачева через Чинадійово, Сваляву, Воловець, Мукачево на Білки й Довге та з Берегового через Севлюш, Хуст, Тячів, Солотвино в напрямку Ясіня. Відразу ж розпочалися бої між нападниками та бійцями чехословацької прикордонної оборони й українськими загонами «Карпатської Січі». Особливо запеклими були бої в напрямку Сваляви. Жорстокий бій розгорівся біля сіл Горонда і Страбичово. Пригальмували угорців і в напрямку Ужгорода.

Після проголошення незалежності Словаччини Закарпаття виявилось відрізаним від підмоги. Утім, після обіду 14 березня генерал Лев Прхала наказав командирів 12-ї дивізії, яка несла на собі тягар боїв, відступати в бік Словаччини. 15 березня Вермахт зайняв територію власне Чехії. Вісті з Праги позбавили чеських вояків будь-якого бажання битися.

Українці залишилися сам-на-сам із багатократно сильнішими угорцями. У ситуації наступу угорських військ, відступу чехів і фактичного припинення існування Чехословацької республіки уряд Карпатської України 15 березня 1939 року проголосив її незалежність. Формується штаб «Карпатської Січі» вже як армії, очолений Михайлом Колодзінським «Гузаром». Оголосили заклик до добровольців вливатися в ряди «Карпатської Січі» на захист краю.

Увечері 15 березня спеціальний посол угорського уряду передає президенту Закарпатської України вимогу відмовитися від влади. Німецький консул «радить» штабу «Карпатської Січі» капітулювати, посилаючись на очевидну марність спротиву й той факт, що з капітуляцією погодилися Німеччина та Італія. У відповідь він чує: «У словника українського націоналіста немає слова “капітулювати”. Сильніший ворог може нас у бою перемогти, але поставити нас перед собою на коліна — ніколи!» (найімовірніше, автор цитати — Зенон Тарнавський «Коссак»).

Перші бої січовиків розгорілися за Севлюш. Гонведам протистояли два загони — кількадесят вчорашніх гімназистів та учнів вчительської семінарії під командуванням поручика Івана Чучки та загін добровольців з-поміж учнів тої ж семінарії, яких очолив колишній офіцер армії УНР Яків Голота. Після пів дня оборонних боїв обидві групи відступили.

У напрямку відступу, на Красному Полі неподалік Хуста поручик Іван Чучка і Яків Голота облаштували лінію оборони, яку зайняли все ті ж вчорашні учні. Вони, озброєні легкою стрілецькою зброєю і кулеметами, протистояли двом угорським батальйонам, які мали в розпорядженні гармати, міномети, танкетки та авіацію. Зрештою, січовики відступили до Великої Копані, де трималися ще годину, після чого відступили в напрямку Хуста. У бою полягло щонайменше 230 січовиків, кількості потрапило в полон.

Упродовж 16–17 березня угорські війська остаточно зламали спротив «Карпатської Січі», хоч окремі невеликі загони партизанили майже до літа 1939 року. Багато хто потрапив у полон, серед них і члени ОУН — формально громадяни Польщі. Їх привезли до угорсько-польського кордону на Верецький перевал, маючи намір передати їх союзникам-полякам. Втім, польська сторона відмовилася приймати формально своїх громадян. Після цього угорці просто розстріляли близько шестисот полонених.

Битва за Львів і війна серед війни: вересень 1939 року

Через пів року після трагедії Закарпаття, 1 вересня 1939 року нацистська Німеччина напала на Польщу. Війна прийшла до Львова вже в перший же день: «...будинком трусонув страшений вибух. Лікар підскочив до вікна і якось тихо, але виразно сказав: “ВІЙНА”. На Львів падали перші бомби...». Такі враження залишилися в одинадцятилітньої тоді Лариси Крушельницької від першого бомбардування Льво-

Радянська демонстрація в м. Чернівці. 1940 р.

ва німецькими літаками 1 вересня 1939 року, об 11.45. Тоді під бомбами загинуло, за даними львівської поліції, 83 особи.

У цей же час від західного кордону Польщі розгортався наступ Вермахту. У рядах Війська Польського нацистам протистояло близько 150–200 тисяч українців. Українці були й серед офіцерів, як-от Павло Шандрук. Дехто за участь у Вересневій кампанії отримав найвищу польську військову нагороду — як-от Яків Гальчевський, колишній офіцер Армії УНР і отаман «Орел».

У перший тиждень війни «малу батьківщину» українських вояків польської армії війна не особливо зачіпала. «Креси східне» стали місцем, куди евакуювалися цивільні з решти території країни, а також куди евакуювали дипломатичні представництва й уряд, а саме в Кременець на Волині.

Цей відносний спокій був дуже недов-

гим. Німці 12 вересня зайняли Яворів, 13-го — Раву-Руську, 15 вересня захопили Перемишль. 18-й корпус під командуванням Е. Баєра розгорнув наступ на Львів — 11 вересня солдати корпусу захопили Самбір і отримали наказ просуватися на Львів. Уже опівдні 12 вересня німці були на західній околиці Львова. Оборону міста очолив генерал Владислав Лянґнер.

Передові частини німців зустріли вогнем, але німці буквально роздавили опір і дійшли аж до церкви святих Ольги і Єлизавети в районі головного залізничного вокзалу. Після першого невдалого штурму німці практично повністю оточили Львів і розпочали постійні бомбардування всього під'яд, включно із цивільними спорудами і цвинтарями. У місті щезли електрика, вода, телефонний зв'язок.

Зранку 17 вересня, о 6 годині, підрозділи Київського військового округу під командуванням маршала Семена Тимо-

шенка увірвалися зі сходу. Сили вторгнення були справжньою армადою — близько 800 тис. бійців і командирів у складі 28 стрілецьких і 7 кінних дивізій. Усе це було оснащено 2 тис. танків, 1,1 тис. бойових літаків і 4,7 тис. гармат різного типу й калібру. Польська армія могла протиставити цьому приблизно 350–380 тисяч, причому частково ще не озброєних, бійців.

Польське командування після отримання звістки про вторгнення ще й зі Сходу, наказало підлеглим відступати до Румунії та Угорщини. Попри це, бої проти «советів» спалахували в районі Скали, Чорткова, Борщева, Теревовлі, Волочиська. Втім, сили були нерівні — уже ввечері 17 вересня «совети» були в Тернополі.

Під Львовом вони опинилися 19 вересня, цього ж дня і зустрілися із «союзниками» в районі Винників. Після короткої сутички союзники «порозумілися», втім, німецьке командування наполягало, аби «совети» відійшли на лінію Запитів–Жидачів, щоб німці могли провести операцію із захоплення міста. Спів довелось вирішувати на найвищому рівні — зрештою, Львів, відповідно до таємного протоколу до пакту Молотова–Ріббентропа, залишився советам. Советські війська вмарширували в місто 22 вересня 1939 року: «...ми...стояли на вулиці Коперника, і раптом над нами з'явилися літаки, на вигляд зовсім не схожі на темні німецькі і, тим паче, на малі польські — сріблясті — вони летіли низько в чистому блакитному небі. Хтось із поляків крикнув: "Gwiazdy! Czerwone gwiazdy na skrzydłach! ["Зірки! Червоні зірки на крилах!"]". Проте ніякої стрілянини не було й ми рушили далі до центру міста. Всюди люмпен грабував крамниці і склади: виривали в дверях замки, розбивали вітрини...».

Поки тривала драма Львова, у регіоні розгорілася справжня війна між відступаючими польськими військами й місцевими підпільниками ОУН. Початок війни спровокував, як це часто буває, тотальну шпигуноманію і її вістря в умовах гострої взаємної недовіри між поляками та українцями спрямувалося проти українців.

Ще в останні дні серпня 1939 року десятки українських активістів заарештували й ув'язнили в концтаборі Береза Картузька. Кружляли чутки про українських шпигунів, про таємні знаки, які нібито подають українці й тому подібне. Озлоблена поразками й деморалізована польська армія почала зганяти злість на селянах-українцях.

У відповідь місцеві націоналісти почали чинити опір — до того ж їх спокушала можливість розжитися зброєю у відступаючих поляків. На Миколаївщині у Львівській області підняли місцеве повстання, захопивши Миколаїв і мости на Дністрі. Повстання спалахували також у районах Дрогобича, Трускавця, на Бібреччині, особливо сильно — у районі Стрия, на Сколівщині й Самбірщині. Те ж відбулося в Підгаєцькому й Бережанському повітах на Тернопільщині. Українців мотивувало багання відплати за власні кривди, поляків — переконання в тому, що українці таки справді є п'ятою колоною ворога.

Командування польських сил відправляло проти повстанців військові підрозділи. Ті ж не тільки придушували повстання, а і криваво пацифікували села: «Робили масакру по селах. Наше село врятувала стара полька, яка просила жовнірів не карати нас, бо ми всі мирні мешканці. А в Конюхові і Дулібах спалили багато хат. Багатох вистріляли. На вилку поставили машингівера і били по Дулібах...». В одному із сіл, Надітичах, вбили кільканадцять місцевих жителів і спалили 180 хат. Повністю спалили кілька сусідніх сіл. Зайве й казати, які спогади й настрої залишили ці події серед місцевого населення.

Повстання червня 1941 року

Хоч зброя замовкла на початку жовтня 1939 року, принаймні два наслідки бойових дій залишилися з регіоном надовго. Першим таким наслідком були втікачі. Львів став одною із цілей біженців, у результаті чого місто почало нагадувати рукавичку. Особливо багато було втікачів-євреїв — ці втікали і від війни, і від на-

Частини Червоної армії перетинають румунський кордон. Північна Буковина. 28 червня 1940 р. За написом «Romania» видніє напис «Polonia», територію якої СРСР зайняв кілька місяців перед тим.

цистів. З іншого боку, українці, переважно інтелектуали, втікали на Захід — і від війни, і від комуністів.

Майбутнє показало, що ця пересторога була зовсім не зайвою. Бо другим довготривалим наслідком подій вересня 1939 року була поява в регіоні НКВД. Уже до кінця вересня 1939 року кількість арештів переважила за кілька тисяч. Ще до початку бойових дій Лаврентій Берія розпорядився створити два табори для військовополонених — у Путивлі й Козельську. Траплялися і випадки розстрілів без суду і слідства — так було розстріляно графа Леона Шептицького, рідного брата митрополита Андрея Шептицького, у саду власної садиби в Прилбичах.

Починаючи з другої половини 1940 року, ОУН, яка залишилася практично

єдиною несовєтською організацією «в робочому стані», почала готувати повстання. План включав підготовку й закидання озброєних груп, які мали готувати виступ «ізсередини». Для цього було створено окремий спеціальний штаб при Проводі у Кракові, який опікувався диверсійними групами й відповідав за перехід кордону. Боївкарів забезпечували фальшивими документами та валютою, яку треба було надійно сховати. Кожна група була озброєна легким кулеметом, гвинтівками, пістолетами та ручними гранатами з розрахунку дві гранати на одного боївкаря.

У складі першої групи під керівництвом Степана Пшеничного 20 лютого 1940 року «до краю» вирушило кільканадцять націоналістів, які перейшли кордон на Сокальщині. Прикордонники помітили їх

під час переправи й відкрили вогонь: «... ішли гусacom, за кілька хвилин маршу снігом по коліна задзвеніли кроки по замерзлому Бузі. Ми переступили дріт по німецькому боці, ще далі протяли кілька дровів большевицького кордону.

Був спокій, тільки чути було шарудіння кроків по снігу. Перед нами туманіла стіна лісу приблизно за півтора кілометра віддалі, де на нас мали чекати зв'язкові із санками...

“Долів!” — нагла, як грім, команда, поклатала нас в одну мить на сніг. Ворога й жодної небезпеки я зовсім не бачив. Зате бистре око й чуйне вухо Запiсочного, коменданта охорони, докладно знали, де крилася небезпека. ... Нагло засвітила ясна ракета одна, друга і третя. Посипалися ворожі постріли. Ми залягли в снігу, розтягаючи якнайдовшу лінію й підпускали ворога, який, ховаючись за стовбурами дерев, зближався до нас. Ракети запалювалися одна по одній, було видно, як удень. На команду ми відповіли вогнем із кулемета і крісів. Хтось кинув з нашого боку гранату одну, другу... Сильні детонації стрясали ліс». У бою частина загинула, включно з командиром, а восьмеро потрапили в полон.

Через кілька днів в Україну вирушила група під командуванням Івана Клімiва, чия спроба була успішною. Вона була не останньою — наприкінці березня 1940 року кордон перетнула група Лева Зацного, пізніше — група Володимира Гринiва, якому належало очолити штаб майбутнього антисоветського повстання. У березні 1940-го на Галичину відбули також Дмитро Мирон, Василь Сидор та інші.

Крім того, інколи через кордон доводилося переходити і «в загальному режимі», що інколи закінчувалося сутичками. Так сталося, коли з Кракова повертався крайовий провідник Володимир Тимчій «Лопатинський» із кількома супутниками. Групу перехопили вночі, найімовірніше, наприкінці лютого 1940 року, і всі троє, щоб не потрапити в руки НКВД живими, застрелилися.

Така прикордонна війна точилася з перервами до літа 1941 року. 22 червня з нападу нацистів на СРСР починається «справжня війна», а ОУН (б) піднімає повстання. Бої розгорнулися прямо на вулицях міст, у тому числі Львова. Один із командирів Червоної армії, майбутній генерал Ніколай Попель, залишив спогади про ці кілька днів: «...мотоциклетному полку довелося виконувати невластиві йому завдання — вести бої на горищах. Тут були обладнані спостережні й командні пункти, вогневі точки, склади боеприпасів... Противник контролював кожен наш рух, а ми його не бачили».

Невипадково було віддано наказ тримати зачиненими вікна й горища, у разі порушення наказу — стріляли без попередження. Підозрілих цивільних арештовували просто на вулицях, відводили на подвір'я найближчих тюрем і там розстрілювали.

З боку мирних мешканців Львова це виглядало так: «Десь у полудне до нас дійшла вістка, що хтось застрелив советського офіцера на хіднику саме напроти нашого будинку. Мало того, цей офіцер, заки спустив дух, мав заявити, що стріляв хтось з нашого будинку... Негайно з'явилися дві машини, з них висіли в поспіху енкаведисти й подалися до поліклініки. Я насторожився, а вся моя рідня просто впала в паніку. Від кількох днів ішли чутки, що хтось стріляє в советських вояків і за це НКВД карає розстрілом першого стрічного поблизу жертви, не розглядаючи за доказом вини. У нас з'явився сторож і сказав віддати ключі від входової брами. Пояснив, що це вимога “поліції”, як він говорив за давньою звичкою: буде ревізія в будинку. Тепер наш страх дійшов вершка... Почулися постріли десь із Високого Замку, енкаведисти заврушилися і я, заглянувши крізь примкнуте вікно, побачив, як вони в поспіху повсідали в машини та й утекли».

Через кілька днів у Львові вже господарювали нацисти.

Юрій Савчук:

«Коли на щиті Батьківщини-матері з'являється Тризуб, то логічно, сказавши А, треба сказати Б, і визнати, що ця мати є українкою»

Спілкувався **Роман Кабачій, Київ**
Фото: **Віктор Бившев, Роман Пупенко**

Генеральний директор Національного музею історії України у Другій світовій війні про те, що теперішню війну росії проти України варто розглядати в контексті століття намагання побороти прагнення українців до незалежності. Відповідно, і найбільший музей в Україні проходить процес переозначення та отримує нову назву — Національний музей війни за Незалежність, а Монумент «Батьківщина-мати» стане Монументом «Україна-мати».

Те, що Музей уже фактично давно вийшов за рамки досліджень Другої світової війни, відоме українському суспільству?

Гадаю, що так. Згадаймо досвід висвітлення російсько-української війни, яка триває вже 9 років. Ще до повномасштабного вторгнення в Музей було реалізовано понад 30 проєктів. Усі найважливіші моменти відображалися в чисельних виставках: про героїчний захист Донецького аеропорту, про Дебальцеве. Можу згадати ті проєкти, які я бачив на власні очі: чудовий проєкт «Капелани», та й тепер у ввідному залі головного корпусу розташована фундаментальна виставка «Український схід» [тимчасово недоступна – Ред.].

Від початку існування Музей не обмежувався хронологією II Світової війни. Приміром, розширенням від II Світової війни до сьогодення є представлення війни в Афганістані. Виставка, що називалася «На чужих війнах», експонувалася понад 30 років.

Повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року Музей зустрів виставкою під промовистою назвою «За волю України». Це був найбільший українсько-амери-

канський проєкт не лише за 30 років незалежності, а й за 130 років української діаспори в Америці, представляв період Національно-визвольних змагань. Зокрема, одну з актуальних і визначальних тем у державному будівництві — відродження мілітарної традиції українського народу на початку ХХ століття. Ми обрали досить вузьку тему — уніформу, — яка вкрай цікава: вона відображає, як люди, що одягнули однострій, позиціонували себе і протиставляли себе ворожому війську, що несло також ті чи інші символи та ідеологічні ознаки. Що було в українських одностроях? Як люди прагнули українізувати військо, що зароджувалося в утробі війська чужої держави? Треба сказати, що та українізація війська стала для нас ідеологічним корінням сьогоднішніх змін в українському війську, тому що й мазепинка, і види тризуба, які нині прикрашають уніформу сучасного українського війська, що боронить незалежність України на початку ХХІ століття, своїми витоками прямо сягають мілітарних формувань початку ХХ століття.

Отже, навіть до того часу, коли ми почали означувати, говорити публічно ширшому загалу, фактична діяльність Музею вже мала напрацювання.

Якщо дослідження періоду Другої світової і тяглість руху в боротьбі УПА, дисидентів, періоду незалежності й війни з 2014 року плавно лягають в одне русло, то вихід на початок ХХ століття буде певним викликом. Музей впровадиться? Якою має бути відповідна точка — «Україна irredenta» Юліана Бачинського (1895), «Самостійна Україна» Миколи Міхновського (1900) чи вже сам початок Першої світової?

В істориків і в музейників — різні проєкції представлення, зображення ідеї. Звісно, ідея незалежності України народилася на схилку ХІХ століття, але специфіка музею полягає в іншому: музей промовляє мовою артефактів, речей. Не забуваймо, що

ми й далі будемо залишатися музеєм воєнної історії. Відродження української воєнної історії відбувається, власне, під час Першої світової війни. Я неодноразово говорив, що постання такої величезної за територією, такої чисельної за населенням, такої багатой за своїм потенціалом, такої самобутньої за своєю історичною культурою країни в центрі Європи могло відбутися тільки на межі великих тектонічних зсувів, які торкнулися регіональної і світової політики. Невирішення українського питання після Першої світової війни покликало Другу світову війну. Погляньте на наших сусідів: і Балтійські країни, і Словаччина, і Чорногорія, і Польща отримали незалежність, і це малі народи. А Україна не змогла її вибороти.

Завжди є певна історична тактовність, і ми рідко згадуємо проголошення Української держави у Львові 30 червня 1941 року, але в тих умовах це був акт надії щодо відновлення української державності. Обставини склалися інакше, але цей вихлоп національної енергії, яким опанувала ідея державності, призвів до зародження народно-визвольного руху, котрий ми знаємо під назвою УПА. У боротьбі з відчаєм на два боки — і це стало потужною платформою для подальших кроків.

Теперішню війну ми Третьою світовою не називаємо, але для мене як історика це очевидний факт, зважаючи на кількість залучених, заангажованих країн по обидва боки цього найбільшого воєнного конфлікту з часів Другої світової війни.

Так чи інакше, підготовка до Другої світової війни почалася в той момент, коли був підписаний Версальський договір. Тоді постає слушне запитання: а як ми можемо показувати Другу світову війну, її причини, політичний розвиток без урахування першовитоків, Першої світової війни? Завершальним моментом є те, що якщо шукати спільний знаменник для цих подій, він є для мене очевидним: і під час I Світової, і під час II Світової, і зараз українці ведуть свою боротьбу за можливість державного існування, можливість

бути господарями на своїй землі, за існування української нації, за власну ідентичність. Це все можна поєднати загальним терміном — за Незалежність.

Для України Друга світова почалася фактично з анексії Угорщиною Карпатської України в березні 1939 року. Україна може педалювати цю тему у своїй історичній політиці?

Карпатська Україна, її кількість населення, яка зараз зіставна з населенням окремих держав, як-от країни Балтії, дійсно пала в березні. Але це не ті фрагменти тла, як тоді говорили, загальносоюзної історії, такі моменти й речі не просто не помічались — вони ігнорувались.

Знаменником розгляду, інтерпретації, представлення, популяризації, дослідження, процесу вивчення історії — усе це мало б опиратися на український пункт бачення. І якщо ми саме цю позицію займаємо, коли саме в такий спосіб розгортаємо нашу перспективу, то тоді ми 15 березня 1939 року виразно бачимо як важ-

ливу складову нашого процесу боротьби в дуже важливому для нас регіоні на сьогодні.

Коли я готував виставку «Українське коло», присвячену Першим визвольним змаганням, то йшлося передусім про осіб, які брали участь у цьому процесі на Галичині та Закарпатті. Зрозуміло, що саме ці люди — на той час 20-літні, а вже в 1939 році, будучи зрілими людьми із певним досвідом боротьби і праці на українську справу, — саме вони стали до бою. І це підкреслює не тільки хронологічний зв'язок, а й тематичний зв'язок між епохами і внутрішню цілісність українського процесу боротьби за незалежність і державність.

Територія України була повністю окупована як нацистами, так і контролювалася сталінським режимом. Зараз ми маємо справу із російсько-путінським тоталітаризмом. Паралелі з цими трьома режимами, що прослідковуються, як можуть бути корисними Музею?

У творчому, музейному середовищі, у наукових колах, коли ми говоримо про спорідненість цих тоталітарних режимів, їхню подібність і певні історичні паралелі, це все вірно. Але. Я змінив би вихідну точку, ішов би від протилежного. Для нас стоїть завдання показати наші змагання за незалежність супроти одного, другого і третього режиму. Не ставити за мету показати їхню спорідненість, це не наше завдання, хоч я апіорі його й не відкидаю. Визначивши й обравши одну з ліній, бачення в цьому ракурсі, у цій перспективі — в Україні мають постати дослідження в усіх причетних установах. У нас, у воєнно-історичному музеї, у Музеї історії України, в окремих локальних, відомчих музеях, Музеї Майдану. Усі вони будуть пропонувати погляд на історичні події через обраний ракурс, через тему, яка буде домінантною. Це нормально, це лише збагатить наше стереосприйняття процесу. Коли ж ми говоримо, що є Національним музеєм війни за Незалежність, то ми маємо показати, як ця ідея Незалежності утверджувалася в умовах найбільших воєнних конфліктів людської цивілізації.

На засіданні Вченої ради, присвяченої переозначенню Музею, історик Іван Патриляк зазначив, що між 1945 та 1991 роками боротьба велася також, але в інший спосіб. Як цей період висвітлюватиметься в Музеї?

Є певні реперні точки, які скріплюють якісь історичні етапи чи процеси. Ми не ставимо за завдання і не можемо мати такої цілі, як хронологічне представлення кожного дня цієї боротьби, чи представлення кожного регіону. Ми говоримо про великі глобальні і процеси й події. Будемо прагнути показати місце України в цьому глобалізованому, цьому тісно пов'язаному світі. Завдання стоїть не тільки, щоб показати українське бачення, а показати історію України на тлі світової історії, світових війн. Власне, як ці світові конфлікти відобразилися на українських національних планах та інтересах. Намагатися

пов'язати українців зі світовими і європейськими, і регіональними не те що місцями пам'яті, а процесами. Щоб ми почували себе невід'ємною частиною ширшого світу. Не спиратися на контекст кордонів Радянського Союзу, окресленого й визначеного якимись догмами, постулатами, ідеологічними форматами. У цьому радянському підході українці можуть поставати тільки як жертви, у наративі поразок.

Але ми і здобували, йшов процес, що дозволяв накопичувати національну енергію, національну силу. Кожен етап був немарний внеском, потужним неоцінним досвідом, який і об'єднував, і згуртовував, і накопичував історичну енергію. Різниця в підході: чи ми бачимо лише ланцюг безконечних поразок і жертв, чи досвід, що загартовував, чи досвід, який цементував націю. Бачення перспективи.

Погляньмо на змагання Івана Мазепи проти Петра I. Безумовно, у просторі десятиліття чи століття це була поразка. Якщо ж подивитися сьогодні, через 300 років, то ідея державної незалежності, яку одним із перших виразно маніфестував Мазепа, через усі ці століття і різні сутички, війни, протистояння з ворогом, боротьбу із росією, виливається в зовсім іншу картину. У перші десятиріччя XVIII століття історія Мазепи, його образ — вони викликали національний розпач, нові сумніви. А зараз Мазепа і його боротьба це, безумовно, джерело сили.

У Музеї працює відділ соціогуманітарних складників війни, котрий важко було б уявити за радянської доби. Можете на його прикладі розповісти, як уже відбувається переозначення роботи Музею?

Воєнні конфлікти для українців є дещо іншими, ніж навіть для наших сусідів. Мало в кого складалася ситуація, коли представники однієї нації у ТАКІЙ кількості воювали один з одним. Завжди в історії всіх воєн з'являлися колабораціоністи, носії тих чи інших поглядів. Але власне в ТАКІЙ кількості всередині одного наро-

ду існував цей поділ, який був об'єктивно наслідком того, що українці були розділеною нацією і перебували в складі інших державних утворень. Також українці тривалий час залишалися бездержавною нацією. І повертаючись до соціогуманітарних складників: коли в таких пропорціях, таких масштабах нація є розділеною і перебуває в складі інших держав, то, як наслідок, для неї існує не тільки мілітарний конфлікт, а й ціннісний, конфлікт свідомості, ідеологічний конфлікт, історичний. І такий конфлікт, на відміну від мілітарного, коли припиняється фізичне знищення, вбивство, — у випадку міжнародного конфлікту так чи інакше це закінчується приходом до певної мети чи розв'язки, — він продовжує жити в пам'яті наступних поколінь. Ми маємо безліч прикладів того, як родини, у яких діди, батьки, родичі воювали в УПА, своєю ментальністю, історичною пам'яттю відрізнялися від тих родин, які є нащадками воїнів Червоної армії. І бувало так, що цей конфлікт не зникав, а тривалий час тлів,

генерував доволі складні соціальні й соціогуманітарні проблеми. І це можна було екстраполювати й на політичну площину, культурну площину. Це глибше й ширше, і як на мене, великою мірою було тим, що заважало Україні після здобуття незалежності рухатися у визначеному напрямку. Ми не могли його прийняти через роздвоєність суспільства: вона була очевидною. І здавалось би, багато десятиліть по війні — і хронологічний проміжок мав би нас, сучасні реалії, відокремити від прямих наслідків тієї війни. Зброя давно перестала вбивати, але світоглядна боротьба мала місце, і з якоюсь періодичністю, з якоюсь силою відновлювалася і давалася взнаки. Під цим кутом соціогуманітарні дослідження є надзвичайно важливі, вони повинні поглиблюватися і розвиватися.

Ми зараз повинні розуміти, що таке вимушена еміграція, що таке адаптація в ментально, мовно інших суспільствах. Ми це говоримо в умовах, коли є перший вихідний пункт: вістря нашої еміграції — це країни, які прихильні до нашої боротьби і

надають всебічну підтримку, а це значно пом'якшує наслідки. Це зовсім інше, ніж у період після II Світової війни, коли люди з Радянського Союзу, з антагоністичних суспільних і соціальних систем опинялися в таборі для біженців, а потім в іншому культурному середовищі. Як воно бути емігрантом, бути втікачем-біженцем? Це все теми, які не висвітлювалися і не вивчалися, не представлялись. Я вже не кажу про цілу низку питань, які мали місце в Україні. Це перебування людей на окупованій території. Я пам'ятаю з дитинства дивні запитання в анкетах: «Чи родичі перебували на окупованій території?». Я не розумів значення цих слів!

Чимало людей, особливо з-поза Києва, не прив'язують скульптуру «Україна-мати» до Музею. Паралельні перейменування, щоб і це в тому числі подолати?

Монумент і ті зміни, що відбуваються на ньому, це лише візуальне представлення трансформації, воно найбільш очевидне, найбільш просте й виразне. Є надводна й підводна частина айсберга. Є речі, які можна візуалізувати, а є речі, які до певного часу перебувають між собою в складнішій взаємодії. Ми не обмежилися двома ініціативами — перейменування скульптури й музею. Треба поглянути на абсолютний комплекс заходів — які пазли складають і утворюють нам нову візію, нову картину. І музею, і в цьому полі самої скульптури.

Коли монумент Батьківщини-матері увінчував герб Радянського Союзу, і музей, який містився в підніжжі цього монументу, був присвячений чи Великій вітчизняній, чи Другій світовій війні, зараз задля справедливості варто сказати, що тут був певний логічний зв'язок. Радянський Союз був одним із ключових гравців воєнної історії, і таке поєднання могло не сприйматися частиною суспільства, але воно мало історичне обґрунтування. У ситуації ж, коли на Батьківщині-матері постане на щиті Тризуб, розташований у

її підніжжі Музей історії України у Другій світовій війні своєю назвою викликати-ме когнітивний дисонанс. Щонайменше, якийсь розрив свідомості. Тризуб — це ознака зовсім іншого вектора, зовсім іншого історичного процесу, який був антагоністичним до радянської доктрини розвитку України та її місця в Радянському Союзі. І тому, коли на щиті Батьківщини-матері з'являється Тризуб, то логічно, сказавши А, треба сказати Б, і визнати, що ця мати є україночкою. Якщо вона з Тризубом. Українізуючи монумент, що увінчує цей меморіальний комплекс, напевно, треба дійти й до українізації музею не лише у форматі зміни назви «Велика вітчизняна» на «Друга світова», а очевидно, що це вже дає ширший простір для побудови концепції музею іншого спрямування. Набагато ширшого, хронологічні рамки якого, безумовно, розсуваються, і ми маємо шанс побудови нових концептуальних засад і перспективи нового бачення історії.

Фокус щоденника з війни: прочитати й не обпектися

Роман Кабачій, старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні, Київ
Фото: **архів автора**

Незважаючи на те що теперішню російсько-українську війну називають найбільш задокументованою в історії через фіксування фото- та відеозйомкою з моментальним передаванням в інтернет, незмірно важливими залишаються щоденники війни — особисті роздуми людей, що потрапили в нетипові для себе умови: стали біженцями, потрапили в окупацію і опинилися без жодного зв'язку, потрапили в ЗСУ, опинились у ролі окупантів чужої країни.

На цьогорічному «Книжковому Арсеналі» було дві дискусії, які можна пов'язати зі щоденниками війни: презентація воєнного щоденника «Я перетворююсь» письменника Володимира Вакуленка, убитого росіянами в його рідному селі Капитолівка на Харківщині в березні 2022 року, і дискусія про щоденники війни, що транслювалася в прямому ефірі Радіо «Культура» (її можна послухати в програмі «Публічне інтерв'ю»), а її гостями стали письменники Анатолій Дністровий та Остап Сливинський.

Щоденники «для себе» і «для когось»

Тема щоденників війни набирає обертів відповідно до того, як війна триває. Як прозвучало в розмові, щоденники війни можна поділити на ті, що пишуться «для когось», і тоді включається принцип внутрішнього цензора, і такі, які пишуться суто для себе, щоб виговоритися. Якщо ми візьмемо щоденник Вакуленка, то він

писався не тільки для майбутніх читачів презентованої книжки, до якої увійшли також його вірші для дорослих і дітей, але і для правозахисників та міжнародних організацій, що в майбутньому розслідуватимуть злочини росіян проти українців. Володимир досить різко писав про окупантів: «Вони прийшли на чужу землю будувати російське гетто, та чи питали вони в нас, чи ми хочемо їхнього гетто, хто вони такі, щоб вирішувати за нас? [...] Я бачив війну до цього всього й бачив її наслідки. Спочатку росія знищує жилі квартали разом із людьми, а потім прикидається доброю. Росії потрібні місцеві стукачі і сексоти».

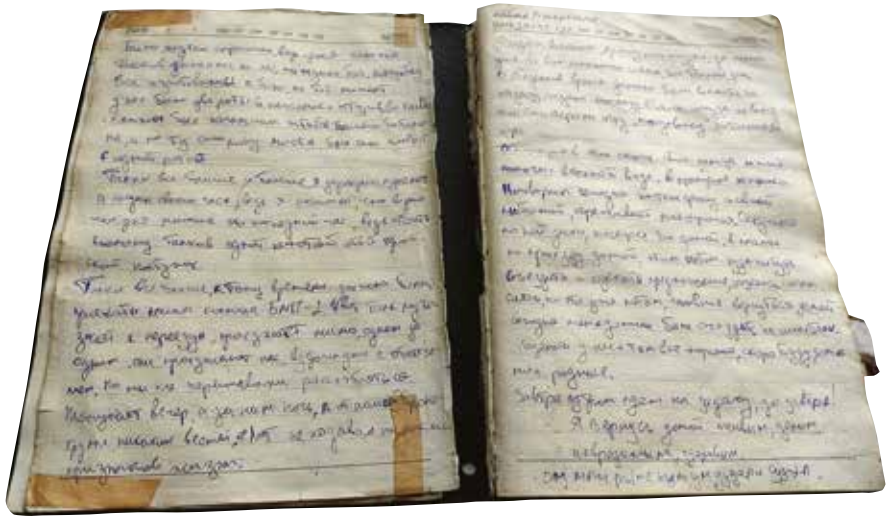
Володимир Вакулєнко закопав щоденник у саду під вишнею, коли зрозумів, що односельці його здадуть. Сказав батькові викопати, коли «прийдуть наші». Занадто вже багато було критики щодо окупантів. Проте вони його розстріляли й без прочитання щоденника. Попри те, що в тексті є такі роздуми, як цитований вище, у ньому, звісно, чимало і звичайної буденності на

кшталт того, що взагалі можна було з'їсти і як він ділив крихти останнього хліба для свого аутичного сина Віталіка. Володимир робив записи в зошиті, бо в селі зникли світло і зв'язок. Оскільки не було інтернету й радіо, він мав обмежений доступ до інформації і формував думки відповідно до цих умов. Приміром, пише: «Староста сховався від відповідальності». Насправді ж старосту окупанти катували струмом, бо він відмовився співпрацювати з росіянами. Тому під час публікації таких текстів обов'язково варто залишати коментарі. А у випадку з цим щоденником подано ще й кілька текстів дотичних осіб, що доклалися до його порятунку та видання. Коли письменниця і правозахисниця Вікторія Амеліна приїхала в Капітолівку до батьків Володимира, ті розвели руками: щоденник знайти не змогли. Проте в останній момент Вікторія побачила пакет із зошитом, і страх не знайти рукопис змінився на страх не довести його у відповідне місце. Зараз оригінал щоденника зберігається в Харківському літературному музеї.

Щоденник Вакулєнка все ж писаний рукою майстра. На думку Анатолія Дністрового, «...всі щоденники, особливо написані не письменниками, дуже цінні. Я, наприклад, коли писав свій щоденник, а він у мене безперервний із 2000 року, відколи я став батьком, з іншою оптикою дивився на щоденники людей, які писали в Маріуполі. Це фрагментовані записи, не літературний текст, там, можливо, немає стилю чи розуміння того, що цей текст буде оприлюднений. Просто люди фіксували щоденний плин: бомбардування, нестача продовольства тощо. Такі приватні щоденники дають нам емоційний ефект розуміння того, що там відбувалося похвилинно. Це для великої реконструкції війни, для дослідників у майбутньому буде вкрай цінний матеріал».

І чи щоденники взагалі

Натомість бувають випадки, коли звичайна людина в умовах війни намагається

писати власне автобіографічну книжку у формі щоденникових хронологічних записів. Так, приміром, писав наш захисник Віталій Гардт, сам родом із села Плетений Ташлик коло Малої Виски, що став киянином. 22 березня 2023 року Віталій загинув. Залишив по собі незакінчений зшиток, у якому описує один день захисту позицій у червні 2022 року на заводі в Северодонецьку. «Відчуття було, що сам диявол хоче взяти нас власноруч. Хотіли тікати, але не було куди, хотілося кричати, але не було як, хотілося плакати, але не було чим.. [...] Було таке відчуття, нібито сагана грає на піаніно й не чутно, де вихід, а де прихід: звуків прильоту ніхто не чув, лише вибухи», — до таких епітетів людина вдається, коли має для письма «час і натхнення».

Писав фактично вже пів року по тому, у листопаді-грудні, перебуваючи на виїздах на Донбас. Оскільки мова про один день на війні, можна відзначити феноменальну пам'ять хлопця, проте не виключено, що він підключав і художній вимисел. У тексті чимало чорного військового гумору та сленгу. Як говорить про це Анатолій Дністровий: «Іронія — невід'ємна частина нашого сьогодення, я теж збирав і фіксував її для свого щоденника. Війна — це справді найстрашніше, що може бути. Але спектр

людських емоцій навіть під час війни надзвичайно великий».

Остап Сливинський, який видав книжку «Словник війни», складену з оповідей біженців у притулку для переміщених осіб у Львові, говорить: «Можливо, я не помітив одразу цей чорний гумор, бо він справді дуже індивідуальний. Трагічний досвід у нас спільний, і говоримо ми про нього однаково. На щастя, у нашій мові не багато слів для позначення найстрашнішого. А от гумор завжди індивідуальний, усі жартують по-різному». Побратими Віталія і він сам не виняток.

«В ту ж хвилину визирнув Мамай: Що трапилося? Чому гукаєш?

Я: Щоб не забаранили мене.

Мамай: Ахха, правильно, бо я давно хочу свого когось вбити!..»

Щоденники зайд: не варто недооцінювати противника

Щоденник Віталія Гардта зберігається в Національному музеї історії України у Другій світовій війні, як і передані вже різними шляхами та історіями три щоденники російських окупантів.

Зі щоденника, звісно, можна скласти враження про людину, але треба постійно

пам'ятати, у яких умовах людина списувала сторінку за сторінкою. Людина, яка пише в критичній для себе ситуації, мало задумується над стилістикою. Вона, як Аюр Тобонов, окупант-бурят із смт. Могойтуй, писатиме в кінці кожної сторінки буддистську мантру «ам мані падме хум» і переконання самого себе, що повернеться додому. Але оскільки його щоденник знайшли на правобережній Херсонщині після її визволення восени 2022 року, а останній запис у щоденнику датований 30 березня, то навряд чи мантра йому допомогла.

Щоденник Аюра українські військові передали спершу на «Телебачення Торонто», журналіст якого Анатолій Остапенко провів розслідування і контент-аналіз тексту, що поставав протягом десяти днів березня. Оскільки ми маємо справу з людиною, яка, як і два інших росіянина, перебувала під впливом пропаганди, то каші в тому тексті намішано чимало. Аюр тішиться, що продовжує славу діда, який воював проти нацистів, а дядько — проти терористів. Проте з кожним днем перебування на Херсонщині, яку він спершу сплутав із Херсонесом, його емоційний стан погіршується, він звинувачує керівництво в тупості й бездіяльності. Звертається англійською до коханої Діани, до батьків. Про те, що Аюр загинув, можна зробити висновок із того, що зошит використовувався влітку 2022 року (дати з червня про те, що відбувалося) іншим росіянином, ймовірно, безпосереднім керівником.

Анатолій Дністровий зазначає, що щоденники з війни не є апіорі антивоєнними. Є люди, яких війна живить. В одному з трьох щоденників окупантів, які зберігаються в Музеї, є щоденник псковича на прізвище (інакше тут не скажеш) «Пёс». Він насолоджується тим, як горить «хотляцкая Рублёвка» під Харковом, і читаючи його писанину, важко втриматися від спокуси його придушити, хоч, найімовірніше, він давно на «концерті Кобзона». Його мова пересипана лайкою (та й загалом можна зазначити, що мова по-

переднього тексту набагато вишуканіша, попри те, що писана не-росіянином), він хвалиться тим, як їздив у відгул до Белгорода на алко- і секс-відпочинок, причому мріє повернутись із заробленими грошима додому і збудувати такий дім, який він бачив на Харківщині.

Третій щоденник окупанта, на перший погляд, антивоєнний («Бісить, що ніхто не говорить правду про втрати, про реальність бойових дій, тільки й чую, що “Справа наша вірна, перемога буде за нами!”). Та чи вірна ця справа? Залізти в чужу країну й бомбити її міста? Досі не змирився з тим, що я перебуваю в чужій державі, досі не вірю у війну. Досі не знаю, чи правильно все це»), його автор, офіцер Костянтин, розмірковує, що, найімовірніше, їх усіх чекає новий Нюрнберг. Водночас він не може позбавитися від російської «безсходності», не може протиставитися кремлівському злу й навіть з радістю допитує «12 нацистов». Щоденник був знайдений на Київщині в школі села Катюжанка, де був штаб росіян. У Катюжанці творилися жахіття, проте з рівного почерку Костянтина ми про це можемо довідатися мало. Люди жили в підвалах, а Костянтин розмірковував про перспективи реформи судової системи в росії.

Тому, при прочитуванні щоденників з війни чи підготовці їх до друку, нерідко треба більше коментарів, ніж є слів і речень у власне оригінальному тексті. Інша справа, що такі щоденники є реально цінними артефактами й багато чого можуть нам про цю війну розповісти. Читаючи щоденники чи готуючи їх до оприлюднення, не варто забувати, що ти перебуваєш у чужому досвіді, який також може ранили.

Ольга Лозинська:

«Рівень класичної музики свідчить про ступінь розвитку держави та суспільства»

Спілкувалася **Наталія Колегіна**

Фото: **Олена Павлишин, Антон Олійник**

Що таке академічна музика сьогодні? Яка місія культурних менеджерів у просуванні класичної музики? Навіщо її записувати? Розповідає Ольга Лозинська — музикознавиця, культурна менеджерка у сфері класичної музики, керівниця Дзеркальної зали Львівської національної опери, артдиректорка незалежного українського лейблу Golka Records та співведуча подкасту «Академічний флірт».

Що таке академічна музика сьогодні? Чи коректно вживати цей термін?

Мені подобається вживати термін «класична музика». Коли ми не говоримо «академічний» у стосунку до музики, вона стає трошки ближчою. У нас є класична література чи образотворче мистецтво, але такі терміни вживають у контексті епох, коли мовиться про те, що давно минуло і стало взірцем. Класична музика — це, власне, академічна музика за виражальними засобами, інструментарієм, формами й місцями, де вона звучить. Вона має певну історію. Термін «академічна музика» начебто віддаляє людину від її бажання дізнатися про неї. Академічна музика може впливати на людину максимально комфортно, взаємодіяти з її емоціями. Вона є складнішою в написанні, інтерпретації та виконанні. Класична музика — це вид мистецтва, який потребує великих зусиль людей із різних сторін. Для того, щоб вона відбулася, потрібен композитор, який багато знає та всеохопно осмислює матеріал, виконавець чи група виконавців, які розуміють контекст і мають високу майстерність виконання, і слухач, готовий взаємодіяти з нею.

Коли говоримо про творчість сучасних виконавців, кажемо «сучасна класична музика». Зрештою, занадто прискіпливе ставлення до термінів відгонить радян-

щиною, коли все мало бути чітко визначено. Варто спрощувати, бо класична музика потребує слухача в реальному часі.

Чи може класична музика розслабляти й розважати? Який ефект справляє на слухачів?

Класична музика періоду XVII–XVIII століть, скажімо, барокова музика взірцевих майстрів, була розвагою та ще й дорогою. Вона звучала при дворах та в різних просторах, де люди могли її собі дозволити. Хороші майстри, музиканти й композитори коштували грошей, і багаті люди запрошували виконавців чи забезпечували маленький оркестр із капельмейстером. Музика Генделя була такою собі музикою для феєрверків, під яку люди відпочивали. Класична музика була способом відпочинку заможних, які насолоджувалися майстерним твором, написаним спеціально до події. Так, Людовік XIV обожнював балет. Люди приходили в театри, щоб відпочити, бо там — розкішні ложі, гарні гості, багаті вбрання, прекрасні дами з кавалерами і плітки. Під час антрактів було вдосталь часу на спілкування та знайомства. У Київській Русі існувало музично-театральне мистецтво скоморохів — ярмарковий різновид, для народу. Отже, музика необов'язково існує для того, щоб думати.

Ви організовуєте роботу Дзеркальної зали у Львівській національній опері. Чи збирають повні зали публіки концерти камерної музики?

Дзеркальна зала — камерна сцена з роялем на 150 місць. Вона менша за філармонію, та це одна з провідних концертних сцен у Львові. У нас відбуваються невеликі концерти, абсолютно контрастні до видовищних вистав, балетів чи опер. Зазвичай це інструментальна, камерна музика.

Досі немає навчання для культурних менеджерів у сфері класичної музики. Є у візуальному мистецтві чи літературі. Однак у сфері музики — поле неоране. Усі необхідні навички я напрацьовувала

сама. Коли здобувала фах музикознавиці в консерваторії — із цікавістю спілкувалася з композиторами й музикознавцями. Працювала модераторкою і ведучою концертів у Львівській філармонії протягом 7 років — з першого курсу навчання, водночас організувала окремі концерти. До Львова приїжджало багато українських та світових виконавців, так сформувала величезний пул музикантів і творчих колективів. Була також драматургинєю на фестивалі LvivMozArt, пресекретаркою Оксани Линів. На основі цих досвідів могла зрозуміти систему та мережу зв'язків, яка діє в Україні, оцінити ситуацію в різних містах, тримати зв'язок із музикантами та запрошувати їх до Львова. Після того, як я організувала концерт відомої української піаністки Катерини Тітової в Дзеркальній залі, Львівська опера запросила курувати цим простором. Було цікаво й ризиковано, та ця робота видалася найбільш органічною для мене — тут можна розвивати мережу контактів і вміння працювати з музикою та програмами. Я пропоную власне бачення, а керівництво погоджує, і щомісяця в нас відбуваються різнопланові концерти.

Що для вас важливо в цій роботі?

Сам творчий процес. У роботі культурної менеджерки мені важить процес планування, пошук цікавих програм та співпраця з артистами. Це творча кухня, яка дає багато сил. Як організаторка концертів я аналізую результат: чи був концерт успішним, а публіка активною, чи можна з нього зробити серію виступів? Але найважливішим є втілення ідеї — від розмов з артистами до готової програми чи концерту. Постійно шукаю нові імена, відвідую концерти. Перед повномасштабним вторгненням частіше їздила по Україні та за кордон. Коли слухаю музиканта й помічаю, що це добрий виконавець, уявляю його потенціал у майбутньому. Зазвичай студенти й молоді виконавці шукають можливостей для концертного життя. Разом обговорюємо різні музичні аспекти,

налагоджуємо взаємодію. Таким чином я розумію, як і з якою програмою їх можна залучити, або вони пропонують варіанти співпраці.

Через війну в музикантів багато стресу. Тому обов'язково налаштовую контакт із виконавцем, щоб розуміти, у якому емоційному стані він перебуває. Якимось улітку 2022-го організувала концерт харківського піаніста Максима Шадька, який тоді тільки виїхав із Харкова. Я запропонувала виконати шопенівську програму і два концерти поспіль. Під час першого лунала тривога, ми не знали, чи концерт відбудеться. Мені було вже звично, та для Максима це був перший виступ із початку великої війни. Коли я зрозуміла, що йому треба адаптуватися, зсунула свій графік, ми багато говорили. Уже перед концертом запропонувала взяти ноти на сцену, та він навідріз відмовився. Ми трохи зачекали на початку, поки Максим налаштувався. І вже на сороковій хвилині виступу я відчула, що публіка розслабляється. Відбулася справжня взаємодія слухача й виконавця. Останні 20 хвилин були найсолодшими: піаніст став вільнішим і відкрився, а люди нарешті розслабилися і отримували задоволення.

Як узагалі можна сучасній людині вперше підступитися до класичної музики?

Вона адаптивна для кожного. Уміє працювати з будь-ким, попри наявний культурний бекграунд. Є люди, які не знають нот, але обожнюють слухати концерти Вівальді чи Баха. Складна в засобах, але доступна для всіх у вираженні, класична музика складає певну систему кодів і шифрів, і ментально працює з людиною. В інструментальній музиці, скажімо, немає слів чи вокалу, незрозумілий контекст — вона просто звучить і слухачу випадає досліджувати звук через себе і взаємодіяти з ним.

Музика має терапевтичну дію — якщо відкритися, дозволити їй проникати вглиб, то можна вивільнити емоції. Пер-

ший концерт із початку російського вторгнення ми провели у квітні. Люди тоді запитували, чи можна прийти поплакати. Коли я бачу в залі людей, які плачуть, це добрий знак. Перед концертом я часто закликаю слухачів: дозволяйте собі подумати, що вам болить, до чого вам важко доторкнутися, звільніть час та простір для несвідомого — нехай музика звучить і досягає вашого нутра.

У форматі лекцій ви часто розповідаєте про класичну музику. Чому такі лекції важливі?

Класична музика — це маркер розвитку суспільства. У незалежній Україні вона довгий час займала маргінальне місце, важко пробивалася. У суспільства були інші орієнтири — базові потреби й забезпечення існування. Після 2014 року сформувалася нова потреба — культурна. Десь тоді виникали різні інституції для підсилення культури, як-от Український культурний фонд. З 24 лютого люди зацікавилися культурою ще більше, бо система цінностей змінилася. Під час війни ми захищаємо суверенітет держави, адаптуємося до нової реальності, але постають питання: що ми вкладаємо в себе як у націю і що презентуємо світові? Усі стали культурними дипломатами, бо так чи інакше розповідаємо щось про Україну родичам та друзям за кордоном. А для того, щоб належним чином «відрекомендувати» Україну, треба з'ясувати, що є її візитівкою. Це не лише Чорнобиль, Помаранчева революція і Майдан, як було до 2013 року. Уся культура — це візитівка країни. Тож тепер маємо заповнити лакуни незнання.

Мої лекції були створені на запит українців. Серед слухачів — люди різних поколінь, сфер та уподобань. Часто чую, що вони починають відкривати українську культуру. У багатьох європейських країнах, які можуть слугувати нам взірцем комфорту для життя, класична музика має велике значення. Держава й меценати будують великі зали й концертні комплекси.

Так класична музика й усе довкола неї стає частиною туризму. Іноземці приїжджають на фестивалі й концерти у виставкові зали чи оперні театри — і це приносить прибуток державі. Туристи відвідують гарний оперний театр — і залишають кошти в готельно-ресторанному бізнесі, транспортній системі, підтримують місцевий бізнес. Чим більше розвинена країна, тим краще вона дбає про сферу мистецтва та його репрезентацію. Саме тому рівень класичної музики свідчить про ступінь розвитку держави та суспільства.

Яка місія культурних менеджерів у цьому?

Культурні менеджери працюють із сенсами. Вони формують вподобання і запиту суспільства, а також закладають стратегію на довгу дистанцію — чому і як саме такий проєкт, програма й музиканти працюватимуть у майбутньому. Культурні менеджери у сфері музики — це зв'язкова ланка між музикантами й меценатами, суспільством і мистецтвом. Вони налаштовують певну мережу і дбають про кожного учасника для того, щоби класична музика звучала на високому рівні з комфортними умовами для всіх залучених — від музикантів, композиторів і до слухачів. Вони мають вибудовувати зв'язки з міжнародними інституціями й усім світом, щоби інтегрувати ринок української сучасної класичної музики у світовий. Нам потрібні такі фахівці, надто тепер, коли важливо якісно презентувати українську музику, виконавців та проєкти.

Ви популяризуєте класичну музику, записуючи альбоми українських виконавців у незалежному лейблі Golka Records. На ютуб-каналі доступні записи українських класиків, зокрема Дмитра Бортнянського й Бориса Лягошинського, і сучасних творців: Золтана Алмаші, Святослава Луньова та інших. Чому вирішили взятися за це? Кого плануєте записати?

У мене є ціль — щоб музика українських виконавців та композиторів звучала на різних платформах для прослуховування. Коли я навчалася в музичній школі та консерваторії, було дуже мало контенту, тобто записів української музики. Важко уявити, щоб у Польщі не можна було послухати Шопена. Навіть росія вкладає шалені гроші в те, щоби Чайковський чи Рахманінов стрічалися на кожному кроці. Однак в Україні досі безліч виконавців — від Березовського до композиторів ХХ століття — неможливо послухати. У Golka записуємо фортепіанну музику Косенка, Барвінського та Лисенка, особливо ті твори, яких немає в доступі. У ютубі можна послухати дітей на академконцертах, а це — нонсенс. Бракує контенту. Старі записи десь на компакт-дисках ніхто не слухає, так само як неякісні концертні записи. Окремі артисти чи установи в Україні записують українську класику власним коштом, як-от скрипалька Богдана Півненко або концертні записи Львівської філармонії. Це не так масштабно, як ми потребуємо. Держава, яка поважає свою культуру, має дбати про те, щоби спадщина була збережена на матеріальних носіях, щоб її можна було послухати й побачити. Власне, створення таких записів — це велика місія лейблу. Ми поставили акцент на українську музику, бо її ніде не було. Наші релізи у вільному доступі — це репрезентація сучасних артистів та української музики. Лятошинського чи Барвінського тепер можна послухати в Apple Music! Прагнемо монетизувати таку роботу, щоб отримувати дохід для музикантів та країни. Класична музика залишається нішевою і вона потребує спонсорства.

Класика єднає. Мотив одного з творів Лисенка — баркароли «Пливе човен» — впізнаємо тепер з однойменної пісні гурту «ДахаБраха». А ми ще запропонуємо послухати, як звучить Лисенко у фортепіанному варіанті, бо ця композиція була раніше. Вона єднає різні покоління, і маємо мистецький твір з великою історією. Це для мене сакральні речі. Записи потрібні

учням і студентам, професійним виконавцям і, звісно, слухачам, які зможуть розширити власне сприйняття та смаки.

Хаб Golka Records — це також такий собі салон для камерного спілкування. У неформальній атмосфері організуємо різні івенти, мистецькі вечори, концерти та лекції.

Ви стали кураторкою музичних програм виставкового проєкту Павла Гудімова «Музи не мовчать» улітку 2022-го. Розкажіть про цю співпрацю.

Нас із Павлом пов'язує співпраця в межах його артцентру та багатьох проєктів. Як тільки він відкрив «Я галерею», ми разом з Ігорем Яновичем вели там лекцію про візуальне та музичне мистецтво. У проєкті «Музи не мовчать» я курувала музичні програми, однак там було небагато концертів. Павло дає мені волю обирати й експериментувати, щоб у його мистецькому просторі звучала музика, щоби про неї говорили. Я запрошувала музикантів, зокрема віолончеліста й композитора Золтана Алмаші, з яким обговорювали музику. Ми презентували мистецтво, яке твориться тут і тепер, під час війни. Спостерігали за тим, як митці висловлюються, як звучить музика в контексті війни. Це був перформативний досвід. В одній локації та виставці Павлу вдалося зібрати, сконструювати мистецтво воєнного часу. Вона була успішною. Та Павло генерує нові ідеї і працює далі. Ось чому нам добре працювати разом — він невпинно генерує щось нове, а я нібито зупиняю час і намагаюся наповнити все створене звуком, сенсом і словом.

Розкажіть про ваш із Павлом подкаст «Академічний флірт». Ви вже записали кілька випусків про розмови між людьми, перші побачення та 90-ті. Говорили також про ейджизм, кризу середнього віку, цінність досвіду, культурні простори та різницю поколінь. Як виникла ідея подкасту?

Попри мою імпульсивність, подкаст виник виважено. У мене було достатньо часу подумати. Мені потрібен був партнер, з яким можна було б легко говорити, який би добре сприймав мій стиль. Я зрозуміла, що це має бути близька по духу людина, і Павло чудово підходив на цю роль.

Ми багато спілкувались, готували вечери, прогулювалися містом, обговорювали досвід війни та його вплив на нас. Діалог тривав, на тлі були різні локації, трапези та ситуації. Наші розмови мають велику цінність для нас. Люди, які їх чули, зазначали, що за нами цікаво спостерігати — грайлива й невимушена манера спілкування з фліртом і дружніми кпинами привертала увагу. За мікрофоном з Павлом зрозуміли — так, це воно! В «Академічному флірті» нам вдається бути такими ж невимушеними, як у приватних розмовах.

Про що ще ви з Павлом говоритимете?

Про ремонти, планування дизайнів, так звану архітектуру домів терпимості, чому на фасадах з'являються такі речі, які б не мали з'являтися на будинках. Поговоримо про архітектуру й розпусту, бо ми завжди досліджуємо міста, які відвідуємо, під час першої прогулянки вулицями помічаємо для себе всілякі деталі. Поговоримо про те, що на нас впливало.

Це — наші звичні розмови. Говорили про «Океан Ельзи» і про те, як молоді хлопці відбивалися від фанаток, тоді ж — про те, що найкращим місцем для побачень є цвинтар. Обговорюємо різноманітні теми, які зачіпають у розмовах люди, яким цікаво. Культура — це заборонене слово для нас, але зрештою всі розмови ведемо довкола неї — інтерпретуємо, фантазуємо, дискутуємо, доповнюємо своїми знаннями та осмислюємо крізь призму наших досвідів. Прагнемо засолодити увагу слухачів до феноменів у культурі та мистецтві, до важливих речей, які відбуваються тут і зараз.

Переваги демократичного режиму

Конспект дискусії «Демократія і війна» із фестивалю «Книжковий Арсенал»

Таня Новаківська, Київ

Фокус-тема цьогорічного фестивалю «Книжковий Арсенал» — «Коли все має значення» — була зосереджена навколо власне війни й того, які зміни, пов'язані з нею, відбуваються в суспільстві та в кожному з нас. Кураторка програми, журналістка Наталя Гуменюк, запропонувала 8 подій, однією з яких стала дискусія «Демократія і війна». Почувши назву дискусії, перше питання, яке спадає на думку: це як? Адже війна, це саме той час, коли суспільство поступається багатьма «зручностями», щоб вижити, й однією з таких стає демократія. І якщо говорити про компроміс, то проводити червоні лінії в обмеженні демократії в тилу можна й потрібно, натомість на передовій (і у війську безпосередньо) пріоритетними є збереження життя людей і виконання військових завдань.

Тим не менш, зараз, коли в Україні триває мобілізація і тисячі цивільних беруть до рук зброю, військо стає зрізом суспільства, а війна перестає бути справою двох армій, а стає війною цивілізацій і світосприйнятів. Демократія проти тоталітаризму, закостеніла система проти проактивної спільноти. Власне, про це і йшлося в розмові між Андрієм Баштовим, медіаменеджером та лейтенантом ЗСУ, Євгенією Закревською, військовослужбовицею та адвокаткою, Денисом Кобзіним, соціологом та військовослужбовцем, Євгенієм Шибаловим, військовослужбовцем та колишнім військовополоненим, військовослужбовицею Дар'єю Зубенко та Андрі-

аною Арехтою — очільницею Жіночого ветеранського руху.

Часто ми чуємо, як цю війну називають «відкладеною» з 1991 року, платою за незалежність, яку українське суспільство не віддало тоді, і тому доводиться платити зараз. Власне, із цього й починається дискусія — із роздумів про те, як далеко з 91-го року ми змогли відійти. Реформи, укладення Конституції, національна валюта, прикордонні конфлікти, революції, відновлення національної пам'яті, економічні кризи, війна, реформи, корупційні скандали і знову війна — це узагальнений перелік історичних подій, що встигли статися, а втім, такий бурхливий розвиток свідчить про дорослішання українців як нації. Про це свідчили й усі міжнародні рейтинги та індекси, у яких останніми роками Україна піднімалася на все вищі й вищі позиції.

«Демократичність української армії — це повернення до її оригінального вигляду після того, як ми перебули жахливий період радянщини», — каже Євген Шибалов, бо, на щастя, принципи демократичності та влади народу були притаманними Україні завжди й нам не потрібно починати все спочатку — потрібно згадати, як це було.

Якщо говорити про певне «дорослішання» і «повернення» української армії протягом 30 років незалежності, то спершу був регрес і явний занепад після розпаду Радянського Союзу, а потім — переродження у 2014 році, із початком воєнних

дій на сході України. «Я погоджуюсь із колегами, що армія в демократичній країні є набагато сильнішою. Тільки за рахунок того, що в нас проактивне суспільство, яке відкрило очі у 2014-му, а потім і 2022-му, ми й вистояли у 2022 році», — коментує Андріана Арехта.

Демократія в Україні далека від ідеалу і, звичайно, за час активної фази війни та воєнного стану ситуація лише погіршується, але за роки незалежності ми дуже віддалилися від авторитаризму, і в кожного українця є розуміння, що так, як у Росії, тут не буде. Адже демократія — це не про відсутність корупції чи будь-яких інших негативних суспільних явищ, це передовсім про небайдужий народ, який щоразу вказує на проступки, коли його права хоч трішки порушують. Небайдужість і бажання боротися за своє — це, власне, і є та риса, що поруч із волелюбністю так різко відрізняє нас від росіян: «І там і там в армії — довбограйства не бракує. Але воно різного формату, бо в російській армії довбограйство таке, як було, традиційне: “Я начальник — ти дурак”. А ініціатива знизу там у принципі відсутня. У нас довбограйство — ініціативне й дієве, тобто ми можемо творити будь-яку дурню, але з великим ентузіазмом і героїзмом. Які практичні переваги це має власне на фронті? У першу чергу, це прямий зв'язок армії та суспільства, і тут низький уклін волонтерському руху», — коментує Євген Шибалов.

Одне з ключових питань дискусії — чи буде армія демократичної країни сильнішою за армію авторитарної? А чим взагалі вони відрізняються? На друге питання вичерпну відповідь дає Євгеній Шибалов: «Коли я прийшов добровольцем, мене розподілили на посаду гранатометника, і я мав справу як з радянськими гранатометами, так і з тими, що надавались як західна допомога. І між ними є одна принципова відмінність. Знаєте, що завжди є на західному гранатометі й чого ніколи немає на радянському? Ручка, щоб його носити. Тобто головна ознака радянщини: конструкторам зброї, планувальникам опера-

цій, командирам і, у підсумку, верховному головнокомандувачу абсолютно начхати на людей, які будуть користуватися твоєю зброєю, виконувати твої накази й так далі».

Справді, на щастя, в Україні на всіх суспільних рівнях про військових дбають, на відміну від Радянського Союзу чи правонаступниці Росії: це помітно по статутній формі, по харчовому забезпеченню, по волонтерському рухові — український військовослужбовець знає, що його вдома чекають, що про нього вдома думають, що небайдужість суспільства не закінчується прапорцем на машині чи гаслом по телевізору, кожен готовий зробити все у своїх силах.

Але в цієї ініціативності й залученості є свої мінуси. І ніби передчуваючи моє запитання, Євгенія Закревська зауважує, що, окрім усіх переваг «ініціативного довбограйства», є така річ, як «бажання кожного перетягнути покривало на себе, коли кожен вважає себе найрозумнішим». У нас навіть є приказка, яка відповідає цьому явищу: «Де два українці — там три гетьмани». І протягом усієї нашої історії цей іноді надлишковий індивідуалізм як іде на користь, так і грає з нами злі жарти. Так само, за словами Євгенії Закревської, в армії: «Мій перший командир мені сказав, що він дуже засмутився, коли дізнався, хто я, що я “із етіх”. Він вважав, що я буду елементом дестабілізації підрозділу, через те що на цивільці в мене набагато вищий статус, ніж в армії. І маючи оцей бекграунд, ти ризикуєш перевищити свої повноваження, а це не можна в жодному разі робити». Ким би ти не був у цивільному житті — на війну ти приходиш виконувати накази, а не виконати наказ — неможливо. Незважаючи на задоволення чи незадоволення солдата, незважаючи на будь-яку демократичність в армії. Різниця між демократією і тоталітаризмом у тому, що командир поважає і дослухається до підлеглих, каже Андрій Баштовий: «Це були хто завгодно — а зараз це штурмовий підрозділ, і мені, як їхньому командиру, потрібно пояснювати, навіщо

За всіма законами демократії, в українців мав би бути вибір: служити чи не служити. Але чи є цей вибір у сучасних умовах? Фактично — ні.

їм іти на завдання, я можу дослухатися до них». Додає, що як цивільний може зрозуміти їхні способи мислення, тобто чому важко виконувати накази, які не завжди розумієш.

Андріана Арехта була доброволицею ще у 2014 році, тому зблизька спостерігала за тим, як змінювалася система. Вона плавно порушує проблеми армії, зокрема, про ставлення цивільних до тих, хто захищає Україну дев'ятий рік: «У 2014-му нас називали махновцями». За словами Андріани, з того часу багато чого змінилося — інакше вона б тут не сиділа. У 2014 році, коли суспільство лише починало «прокидатися», то «жінок в армії не було» — тобто

звання для служби жінок на війні не передбачалося. Тому вони числилися на посадах банщиць, кухарок і швачок, а потім ішли на штурми й отримували ордени. Наприклад, Андріана Арехта у 2019 році була нагороджена орденом «За мужність».

За всіма законами демократії, в українців мав би бути вибір: служити чи не служити. Але чи є цей вибір у сучасних умовах? Фактично — ні. Про це часто кажуть військові й на цьому наголошують спікери дискусії, зокрема Андріана Арехта: «Якщо росія виграє, то не буде України взагалі. Якщо ми затягнемо процес — то моя дитина через 10 років піде воювати також. У нас зараз є історичний момент завершити те, чому моя бабуся була заслана в Сибір на 20 років; те, чому були важкі 90-ті; те, чому я вже вдруге на фронті. І я хочу завершити це хоча б для того, щоб мій син, відбудовуючи цю Україну, бодай трохи пожив без війни. І без росії».

Попри все, вибір все-таки залишається, завжди можна «відсидітись». Свобода вибору — ознака українського суспільства зараз, але ця свобода вимагає від громадян відповідальності за своє життя і майбутнє. Військові констатують: «В Україні не втікати від мобілізації і бути дотичним до армії не важко, але ви маєте розуміти, чим це закінчиться».

Останнє запитання дискусії, звучить лаконічно і просто: що це за країна, за яку воюють військові? Такою ж лаконічною на нього і стає відповідь Євгенія Шибалова: «Вільна».

Вільна країна — ідеальний підсумок.

Як перенести досвід у пам'ять: розповідають українські письменники й письменниці

Конспект дискусії «Література: як перенести досвід у пам'ять» із фестивалю «Книжковий Арсенал»

Наталя Колегіна, Київ

Фото: Олег Переверзєв, Мистецький арсенал

Як говорити, коли дійсність неможливо адекватно описати? Це питання стало ключовим для літературної програми «Книжкового Арсеналу» з промовистою назвою «Перенести досвід у пам'ять» під кураторством Ірини Славінської. Розповідаємо, про що говорили на завершальній дискусії програми «Література: як перенести досвід у пам'ять». Серед учасників розмови — письменники та письменниці: Олександр Михед, чий будинок у березні 2022-го знищили росіяни; поетка й волонтерка Катерина Калитко; молодший сержант у лавах ЗСУ Артем Чех, який служить на лінії фронту; правозахисниця Лариса Денисенко; перекладач Остап Сливинський та директорка Мистецького Арсеналу Олеся Островська-Люта. Модерувала розмову Ірина Славінська.

Чи можна/варто розділяти воєнне й довоєнне буття?

Остап Сливинський, посилаючись на щойно перекладений ним роман болгарця Георгі Господинова «Часосховище», порадив не розділяти життя на «до» й «після», інакше така межа залишиться неперехідним порогом. Катерина Калитко зауважила, що українці змінилися і одягнули

воєнні обличчя, а їй часом хочеться вийти на морське узбережжя Одеси вночі й піти в море, не думаючи про міни й ворожі кораблі по той бік.

Лариса Денисенко поділилася особистим спостереженням: раніше письменниця вірила, що розуміє почуття людей, чії права захищала — насправді ж сповна осягнути невимовний біль війни їй вдалося лише через власне тілесне проживання воєнних жажів. У роботі з чотирнадцятьма жінками, які зазнали сексуального насильства, Денисенко зафіксувала в собі неймовірний рівень агресії. Адвокатка сумнівається в тому, що зможе осмислити російські воєнні злочини в літературі: «Моя агресія викристалізує величезну ненависть до “русского мира”, до кожного окупанта й окупантки — і то так, що я відчуваю її на фізіологічному рівні, ніби сильний механізм втручається і б'є по вухах. Вона не дає розслабитися. Переді мною стоїть виклик — зрозуміти, як керувати цією агресією, як залишатися чутливою та люблячою людиною та ефективною в захисті інших людей. І нарешті зрозуміти, як писати про це. Відчуваю, що не маю права писати в такому стані. Однак історії злочинів, історії сексуального насилля, окрім документальної, медійної чи пра-

вової фіксації, обов'язково мають знайти осмислення в нефікшні. Я досі не впевнена, що зможу прийняти цей виклик».

Артем Чех розповів, що тепер він живе минулим, а його існування під час війни звелось до проходження своєрідних чекпойнтів. Перший чекпойнт — на проміжній станції у Вінниці, коли Калитко відправляла його потягом на фронт, — супроводжувався ваганнями, чи Артем ще побачить Катю. У Чернівцях на поетичному фестивалі Meridian Czernowitz Чех вагався вдруге. Втретє, під час зустрічі на «Книжковому Арсеналі», у письменника немає сумнівів, що вони побачаться знову. Для Чеха буття мимоволі поділилося на «до» війни й тепер. Раніше він жив досвідом, а зараз — емоціями, він уміє писати про перше (приклад — збірка есеїв «Точка нуль») і не знає, як описати друге.

Негомогенність воєнного досвіду та відчуття самозванця спостерегла Леся Островська-Люта. Із початком великої війни вона переосмислила Другу світову та відкрила негомогенність досвіду війни: виявилось, що проживання Другої світової українцями з різних регіонів значно різняться. Водночас зараз ступінь руйнувань у наших місцях життя теж різний. Отже, кожен воєнний досвід відрізняється від іншого. У спробах описати іноземним колегам щоденний досвід війни артмеджерка відчуває самозванкою, бо наша буденність сповнена екстремального досвіду й водночас ми й далі живемо звичайне життя.

Олександр Михед остерігається болючих згадок з минулого, адже воно — небезпечна зона. На початку квітня 2022-го письменник думав, що ніколи не відкриє фототеку з фотографіями з життя в Гостомелі й Бучі, адже кожна з них назавжди позначена тим, що він втратив. Однак знищене минуле дає бажання нашарувати нові досвіди та ідентичності. Так, за Михедом, після 24 лютого з проживанням кожного нового витка травматичного досвіду в нас з'являється щораз нова версія особистості. Свою агресію письмен-

ник намагається зробити усвідомленою, а жаску реальність, у яку важко повірити, пропонує фіксувати в записках. Щоб потім можна було побачити хроніку воєнних злочинів і те, через що довелося пройти. Знайшовши настінні наліпки з планами у власній, майже дотла зруйнованій, оселі, Михед зрозумів, що він тепер не має нічого спільного з людиною, яка їх написала. Наліпки й фотографії стали свідченнями того, що минулого життя вже немає і не буде, а щоби продовжувати жити, треба нарощувати нові ідентичності.

Про роботу з текстами довоєнними й теперішніми

Михед розповів, як виникла ідея написати книжку «Позивний для Йова». Опинившись у перший день війни поблизу Гостомельського аеропорту, письменник із дружиною мимоволі стали очевидцями страшних подій. Михед усвідомлював унікальність моменту й хотів упорядкувати хаос за допомогою тексту — написав статтю для Financial Times. Тоді й виникла візія книжки. Це мала бути хроніка злочинів росіян проти його

«За 10–14 днів після 24 лютого я зрозумів, що ця реальність приходить до нас уже зі своїми словами. Тобто вона не німа, це не безсловесна стихія, яка затоплює. Її слова просто потрібно почути. Це був найбільший виклик — налаштувати апарат сприйняття так, щоб розчуті слова війни. Напевно, я ще й перебував у такому місці, де можна було їх розпізнати».

родини та країни. Олександр звернувся до адвокатки Роксолани Гери, щоб та вела його власну хроніку злочинів росіян. Цікаво, що до книжки увійшло лише 12–15% спостережень. Щоб повніше досягнути різні досвіди й зафіксувати усні історії людей, письменник опитував людей у соцмережах, й уплітав досвід інших в особисту історію.

Зі слів Сливинського дізнаємось, що книжка «Словник війни» з'явилася від безсилля і відчуття безпорадності перед реальністю. Як людина, що працює зі словом, письменник відчував свою професійну непридатність на війні, тож активно волонтерив. Початок війни пригадав так:

«За 10–14 днів після 24 лютого я зрозумів, що ця реальність приходить до нас уже зі своїми словами. Тобто вона не німа, це не безсловесна стихія, яка затоплює. Її слова просто потрібно почути. Це був найбільший виклик — налаштувати апарат сприйняття так, щоб розчуті слова війни. Напевно, я ще й перебував у такому місці, де можна було їх розпізнати». Митець згадує, як волонтерив на Львівському залізничному вокзалі біля виходу з евакуаційних потягів, куди стікалися люди та історії, а він — нашорошував вуха і слухав. Тоді Остап почув уривки сотень історій, які й лягли в основу книжки «Словник війни». Відтак Сливинський зовсім не відчуває себе автором «Словника» — радше ретранслятором досвіду інших людей.

Дитяча книжка Денисенко «Діти повітряних тривог» створена в перший тиждень березня як адвокаційна історія. Тоді правозахисниця писала вступне слово про українських дітей до закордонних видань історії «Мая та її мами», а згодом народилася нова книжка про дітей повітряних тривог. У ній переплелися різні історії: дитини, яка народилася в підвалі пологового будинку, сім'ї на кордоні чи в окупованій Волновасі. За словами письменниці, вона почала писати про дітей, щоб побороти «знемайбутність» нашого життя. Отак вийшла книжка, яка допоможе говорити з дітьми про війну.

Чех розказав про те, як перший похід у ЗСУ в 2015-му сприймав як «вихід у люди» та цікавий досвід знайомств за межами звичного кола спілкування. Спершу йому здавалося, що з тими людьми йому нема про що поговорити, а виявилось, що про них хочеться писати. Жагу описати новий досвід письменник реалізував у есеях «Точка нуль», які перевидали цьогоріч у видавництві Meridian Czernowitz. Проживаючи досвід війни та перебуваючи на фронті тепер, Чеху зовсім не хочеться і бракує слів про нього писати, адже війна знецінює фатальні досвіди — вони сприймаються як належне. Переглядаючи текст есеїв до перевидання, письменник зрозумів

мів, що там не можна нічого чіпати, адже тоді це була сакральна територія автора. Чех розмірковує, що і як писатиме далі: «Яку художню прозу я писатиму? Я не бачу в ній сенсу й не відчуваю, що можу писати. У мене є незавершений роман, який намагаюся дописати вже рік. Я хотів дописати його до кінця весни, потім до кінця зими, тепер хочу дописати його до кінця літа, але й до кінця осені, імовірно, не допишу. Нещодавно лежав в окопі, не знав, чи повернуся додому, і думав про свою літературу. Це було так дивно! А вже потім запитував себе: хіба не можна було думати про сім'ю, повернення додому, воду чи їжу? А я думав про те, хто ж допише цей роман, який я не можу дописати. Уже пізніше, коли ми вийшли з ворожого оточення, вирішив: не допишу, то й нічого. Скоро будуть перші дембелі, військові писатимуть книжки, опишуть усе побачене — такої літератури буде аж за край. Упевнений, що із сотень нових текстів ми знайдемо принаймні п'ять прекрасних, які стануть майбутнім нашої літератури».

Калитко розповіла, як через війну пронизлива поетична збірка «Люди з дієсловами» (2022) зазнала змін у рукописі. Поетка пригадала катастрофічну, велику німоту перших тижнів війни та гостре відчуття, що дуже багато попередніх досвідів втратили вагу. Тож у роботі над рукописом відітнула неважливі з них і залишила квінтесенцію. Повернення поезії в березні 2022-го Калитко інтерпретує як роботу мови-стихії, яка дозволяє поетам функціонувати й несе всіх у власній течії. На диво, попри різку і брутальну реальність війни, це була ритмічна поезія — щось середнє між маршем і шаманським замовлянням. Катерина сумнівалася в легітимності свого говоріння, допоки військові почали читати її тексти у відео і просити книжку «Люди з дієсловами» на фронт. Зрештою, вона примирилася з тим, що писати вірші — це її спосіб існування у світі, своєрідний відбиток пальців.

Мотиватором письма для поетки слугував тривалий досвід розуміння Боснійської війни (квітень 1992 — вересень 1995).

Її боснійські друзі закликали занотовувати, писати щоденник, щоб пам'ятати. Для Калитко поезія працює як контейнер пам'яті: «Я можу дотепер до деталей згадати, за яких умов я писала той чи інший текст, що мною рухало. З тексту виймаю значно більше, ніж він вміщує. Це мій спосіб зберігання пам'яті про цю війну. За своїми текстами можна відбудувати пам'ять про свій досвід. Артем згадав, як він їхав з Вінниці, я згадала про текст, який апелює

до цього періоду. За ним детально пригадую, як ми курили на Привокзальній площі, про що ми тоді говорили. А коли я їхала на таксі, щоб перехопити волонтерський вантаж, була повітряна тривога, було темно, я вийшла в середмісті, курила цигарку й думала про те, що не знаю, чи ми побачимося знову. У такому римуванні — жахлива поезія цієї реальності».

Про функціонування культурних інституцій та «Книжковий Арсенал», який відбувся

Островська-Люта вірить, що неможливо перенести досвід у пам'ять без мистецьких

засобів, бо те, як щось розказано в літературі, кіно й мистецтві, визначає те, як ми його пам'ятаємо. Першою має з'явитися пам'ять, тобто війна має стати минулим. Директорка Мистецького Арсеналу розповіла, що команда працює, не знаючи, чи зможе зробити саме те, що хоче, і ділитися локальним жартом, мовляв, в Арсеналі не планують події, а сподіваються на них. У березні вирішили робити «Книжковий Арсенал – 2023», якщо вдасться. Керівниця підбиває підсумок позитивним твердженням про те, що організувати книжковий фестиваль за три місяці неможливо в більшості країн світу, — але можна в Україні великою ціною.

Про що застерігав Зебальд, або якою має бути мова літератури про війну

У фінальному запитанні для гостей дискусії Ірина Славінська покликала на однійменний есей збірки «Повітряна війна і література» німецького письменника та літкритика Георга Зебальда. Аналізуючи німецьку літературу про війну та бомбардування німецьких міст, критик помітив небезпеку в замилюванні руїнами війни. Модераторка вслід Зебальду ставить гостре питання, яке тепер актуальне в контексті розвитку української культури: якою має бути мова текстів про нашу війну?

Сливинський зауважив: щире, або чесне письмо — не таке, що говорить правду, а те, що пишеться з турботою про ближнього. Українцям важко читати, адже ми боїмося втратити контроль над реальністю — вразливою, як маленька дитина. На другий тиждень вторгнення письменник свідомо змусив себе читати. То була збірка оповідань Іди Фінк про Голокост. Остап відчув, що книжка написана так, щоб допомогти — вона вела за руку крізь темряву. З нею він повірив, що йому вдасться прожити складний досвід, як вдалося авторці. Отже, нова література має стати рукою підтримки для ближнього.

Калитко вбачає чесність літератури в безжальності зображуваного, позаяк

щирі тексти будуть написані, щоб нагадати реальність, від якої хочеться втекти. Така література має бути написана максимально відверто, без бажання сподобатися аудиторії, навіть якщо йдеться про відвертість вивернутих нутроців.

Сучасна поезія, на думку Денисенко, — це синхронний переклад війни. Апелюючи до фотографії, на якій зафіксовано ексгумацію загиблих в Ізюмі, письменниця каже, що мова літератури має бути безжальною і водночас чутливою — щоб повертати гідність живим і загиблим.

Чех висловив побоювання про те, що тему війни можуть зіпсувати поганими текстами. Для нього важливо, щоб вони були естетично привабливими.

Оглядаючи мову як середовище, у якому живемо, Островська-Люта помітила, що вона стала жорстокішою, про що свідчать прокльони й цензурна лексика, до яких тепер маємо високу толерантність. А ще директорка Арсеналу пророкує, що надзусилля, яке докладають раніше не українськомовні люди при переході на українську, матимуть певний ефект на розвиток мови.

Михед зрозумів, що таке естетизація війни, коли побачив надивовижу красиві руїни свого багатоквартирного будинку в Гостомелі. Тоді якась школа фотографів зробила артпроект: фотографувала садових гномів та дитячі черевички на зруйнованому дитмайданчику. Михед застеріг: фотографія може бути лише свідченням про воєнні злочини, а не спробою кітчевої естетизації. Письменник окреслив роль мови війни таким чином: «Мова війни має функціонувати, щоб зафіксувати й передати пам'ять про молодих, прекрасних, сміливих, неймовірних українців. Тобто для того, щоб відбулася комеморація неймовірності українців, які були, є і залишаються з нами. А ще вона має висловлювати подяку. Бо окрім глибокої люті, якою сповнюється наше життя, у ньому є також відчуття свого, своїх, ґрунту під ногами та вдячності».

Тетяна Огаркова та Володимир Єрмоленко: «Війна загострює відчуття нашої любові»

Конспект розмови, що відбулася на фестивалі «Книжковий Арсенал». Це була частина спільного проєкту «Книжкового Арсеналу» та Радіо «Культура». Розмова в прямому ефірі на Радіо «Культура» в програмі «Час інтерв'ю».

Розмовляла **Олена Гусейнова**

Літературознавиця та журналістка Тетяна Огаркова й філософ та письменник Володимир Єрмоленко — одна з видимих і чутних пар у сучасній українській культурі. Сьогодні вони живуть у режимі війни: записують подкасти для міжнародних аудиторій іноземними мовами, «пояснюють Україну» світу, їздять у прифронтові та деокуповані міста, привозять гуманітарну допомогу та слухають історії місцевих. А ще виховують трьох доньок, водять їх у школу, садочок, на уроки танців та музики. Ця розмова — нові воєнні контури родинного життя.

«Бовуар і Сартр, якби вони чинили опір»

Так цю пару назвав один французький журналіст. Володимир Єрмоленко доволі іронічно ставиться до цієї фрази, говорить, що ніколи не можна робити аналогії. І формули «український Сартр» чи «французький Скворода» однаково підважують унікальність нашої реальності. Образ Бовуар і Сартра, які б чинили опір, не так про українців, як про французького журналіста та загалом французьке суспільство. Про трансформацію, яка з ними відбувається. Переосмислюючи Другу світову війну, французи бачать, що їхні зірки, можливо, не зовсім відповідають моральним критеріям — це не тільки про Сартра, а й, наприклад, про деяких французьких лівих, які в 1950-х роках продовжували захоплюватися Радянським Союзом. А тепер французьке суспільство дивиться на українців і бачить свою нереалізовану можливість. Те, якими вони тоді не стали.

Вибір залишатися в Україні

Вибір залишатися в Україні Тетяна й Володимир зробили в перші хвилини

повномасштабного вторгнення. Тетяна згадує, що було багато пропозицій пакувати валізи й виїздити за кордон. Подібні пропозиції тоді дуже дивували, зізнається вона. Втім, тривожні валізи таки спакували. Щоправда, взагалі забули покласти туди закордонні паспорти. З'ясувалося це, коли в медіа заговорили про можливість підризу захопленої росіянами ЧАЕС, тоді Таня перевірила закордонні паспорти, а їх не було. Але в тривожній валізі були мікрофони. І це не випадковість, адже саме мікрофони були актуальними — люди з-за кордону, які хотіли знати про те, що відбувається, з'явилися в перші ж години, й Огаркова з Єрмоленком відразу ж включалися в ефіри. У перший день, згадує Таня, це було щонайменше десять прямих ефірів, тобто не було часу думати, не було часу купити їжу, не було часу виїжджати з Броварів, де мешкає родина.

Таня називає це їхньою з чоловіком місією — бути тут і розповідати. До неї потім додалася місія їздити країною: не просто розповідати, але також допомагати. Зараз Тетяна й Володимир возять, зокрема, й автівки на фронт. Адже важливо не просто розповідати, але також і бути. Виклик перед країною, виклик перед суспільством такий, коли треба самому пробувати щось робити.

Володимир Єрмоленко додає, що сьогодні ми живемо поруч із багатьма різними родинними виборами. Поруч із родинами, які живуть у розлуці, на великій дистанції. Поруч із родинами, де жінки з дітьми виїжджають, а чоловіки йдуть у військо. Або навпаки, є і такі історії. Володя ж із Танею ухвалили для себе інше рішення, тому що зрозуміли, що багато можуть зробити разом. Володя вважає, що найефективніше вони з Танею діють спільно. Втім, питання про те, наскільки це рішення правильне, — нікуди не зникає. Володя говорить, що кожного дня ставить собі це запитання. Не існує універсальної лінійки, яка б дозволила оцінити вибір. Навпаки, дуже важливо розуміти

обставини вибору кожної людини, кожної родини й захоплюватися тим, як люди роблять свій вибір.

Чужі родинні історії

Тетяна та Володимир багато їздять Україною і чують історії різних людей. Зокрема, й історії про втрати. Як-от історія чоловіка з Ізюму, який за кілька секунд втратив сім членів своєї родини в п'ятиповерхівці, розбомбленій росіянами. Цей чоловік місяць ходив навколо зруйнованого будинку, бо рідні залишалися під завалами, і нічого не міг вдіяти. Це неможливо уявити й неможливо усвідомити. Єдине, що залишається — фіксувати злочини. Або історія з селища Нечволодівка під Куп'янськом. Володя і Таня зустріли чоловіка, якого під час окупації ФСБ забрало на підвал. Його викрадення відбувалося на очах онука. Восьмирічний хлопчик Степан став свідком такого насильства. І тепер дитина мусить пережити цей досвід. А ще історія з Вільнянська Запорізької області. Містечко, де розташований пологовий будинок, у якому загинула дводенна дитина, народжена в цьому пологовому. Це була четверта дитина в родині, і вони були єдиними пацієнтами в ту ніч, коли в пологовий прилетіла російська ракета. І дитини не стало. Родина не хотіла виїжджати, вважаючи безпеку достатньою, щоб залишатися. У такій ситуації міг опинитися будь-хто.

Саме тому війна загострює відчуття нашої любові до надзвичайної точки, додає Володимир. І важливо ці історії розповідати й відчувати напружену, болісну любов, яка пронизує.

Водночас війна — великий урок рівності, продовжує Тетяна. Ми всі під одним небом, яке не до кінця захищене, ми всі можемо бути жертвами цієї війни в будь-який момент. Незалежно від статків або міста чи району. Може не бути електроенергії, наприклад. Причому довго. І цей спільний знаменник для всіх — один із цінних досвідів цієї війни, який, імовірно

но, зможемо трансформувати в повоєнний період. Кожен із нас окремо мало що може зробити, але в умовах рівності, коли кожен щось робить, ми можемо зробити дуже багато.

Що відбувається з нашими дітьми?

Володимир Єрмоленко згадає 24 лютого, після перших вибухів він вийшов гуляти зі своїми двома меншими доньками — їм зараз 6 і 4 років, а тоді було 5 і 3. І близько почулися вибухи, Володимир схопив дітей і побіг додому. І почув, як Ярина, яка трішки старша за Ярославу, почала пояснювати сестрі, що таке війна. Володимир не знає, звідки п'ятилітня Ярослава взяла потрібну інформацію. Він фіксує цю зміну і в старшій доньці: вона стала серйознішою. Дарина дуже любить малювати і її малюнки в ці перші місяці війни були дуже цікаві та дуже пронизливі. Він також згадає кав'ярню в Броварах, де підслухав розмови підлітків. Вони обговорювали останнє звернення Зеленського, аналізували просування українського війська й позиції ворога, висували аргументи за Бориса Джонсона як нового генсека НАТО. Володимир вважає, що таке радикальне і швидке дорослішання можна сприймати з надією. І згадає покоління, яке вчинило справжню революцію в культурі, це теж були діти війни: у Західній Європі інтелектуальний бум здійснили в 60-х роках ті, які в 1939 році були підлітками. Скажімо, Мішелю Фуко тоді було 13 років. Як і майже всім інтелектуальним, музичним та кіношним кумирам. Тим, на чиїх книжках і піснях ми виростили. Покоління дітей, які дуже швидко подорослішали.

Тетяна Огаркова зізнається, що одне з перших запитань, яке ставить людям, з котрими зустрічається в прифронтових містах, містечках і селах, — чи є тут діти? Зараз в Україні діти можуть бути там, де є мінімальна інфраструктура. Де є садок, школа. Де є гурток для танців, де є музична школа. І бажано офлайн. Таня

згадає цьогорічну зиму, як троє її доньок ходили на свої гуртки. Згадає уроки танців середньої доньки. Й ось на танцювальний гурток у Броварах під час блекауту сходяться двадцять малят, і коли вимикають світло, тренерка вмикає свій ліхтарик і вони танцюють у темряві. Так гурток працював чотири місяці. Іноземні колеги ставили Тані традиційне питання: «А чому ви продовжуєте залишатися?». Вона відповідала: «Ви знаєте, якщо залишається тренерка, якщо вона приходить

Наші діти мають розвиватися, тому що життя — це не тільки про безпеку, це також про розвиток. І він тримається на зусиллях людей, які є навколо.

на роботу і працює з дітьми в темряві, то й ми залишаємось. Ми всі працюємо для того, щоб тримати відчуття нормальності». Наші діти мають розвиватися, тому що життя — це не тільки про безпеку, це також про розвиток. І він тримається на зусиллях людей, які є навколо. Коли закінчилися блекаути, згадає Таня, наприкінці навчального року почалися звітні концерти в гуртках, мікрофестивалі для батьків та їхніх дітей. Діти танцювали, грали і співали на сцені. І це означало, що ми пережили темряву. Витримали. Усі разом — викладачі, тренери, діти, родини. Діти залишилися на місці й це була велика перемога. Бо в Броварах спільними зусиллями втрималася можливість розвитку для дітей. Таня говорить про біль, з яким приїжджає туди, де вже немає такої можливості. Якщо не буде дітей, населений пункт перетворюється на військове містечко. Там, де не буде дітей — не буде нормального життя. Будуть форпости, буде інший спосіб суспільного

буття. Так зараз виглядає Костянтинівка, так зараз виглядають Дружківка, Краматорськ, Слов'янськ.

Світ, у який ми ніколи не повернемося

Війна робить так, що ми не повернемося у той світ, який був до цього, говорить Володимир. Буде новий світ, і невідомо, із чим зможемо увійти в нього. Чи з великим драйвом, як Європа після Другої світової війни, чи як, скажімо, Афганістан, загрузаючи в постійній війні. Ось дві крайні точки, вони обидві можливі для нас. Не все залежить від нас, але те, наскільки ми можемо не виробляти внутрішніх ворогів усередині себе, таки підконтрольне нам. І це теж починається в родині. Поема «Гайдамаки» Шевченка або повість «Тарас Бульба» Гоголя якраз показують, як насильство в суспільстві обертається родинним насильством. Володимир зізнається, що відчуває, як ми поволі виходимо на точку спокійної сили, але залишається страх, чи зможемо ми подолати інерцію і затриматись у цій точці.

Тетяна Огаркова думає, що тут усе залежить від того, як закінчиться війна. Чи опиниться Україна одразу під парасолькою безпеки НАТО, чи це буде країна, яка, як Ізраїль, приречена жити під боком у ворога, а це призводитиме до мілітаризації суспільства й до поглиблення етики внутрішньої напруги. Власне, нові талановиті музиканти й письменники навряд чи з'являться в країні, яка житиме у внутрішній напрузі. Фінал цієї війни залежить від міжнародного консенсусу. Саме тому так важливо сьогодні розповідати наші історії. Говорити вголос про те, що ми хочемо нормального життя тут, у цій країні. Що ми вимагаємо й потребуємо компенсації за всі ті нелюдські страждання, які пройшла ця країна, цей народ, ці родини, ці діти. Ми маємо право на безпеку. На безпеку наших дітей і онуків. Маємо право не думати про нові ретравматизації або про тотальну мілітаризацію суспільства. Адже тоді почуття

несправедливості посиляться всередині нас і «Гайдамаки» Шевченка здадуться «легкою» літературою. Травмоване суспільство, у якому не відбулася справедливість і не відбувається повернення до безпеки, реагуватиме внутрішньою агресією. Тому маємо й далі розповідати наші історії. Звісно, це маленькі цеглинки, разом з іншими, за які відповідають наші дипломати, наші експерти. Ми говоримо разом про те, що ми заслуговуємо на життя в нормальній країні. І ми маємо мати такі гарантії безпеки, які унеможливають повторну ретравматизацію суспільства через декілька років чи через покоління. Ми на це заслужили.

Володимир Ермоленко згадує книжку, яка вийшла ще перед війною, це збірка есеїстики «Майбутнє, якого ми прагнемо», яку уклав Вахтанг Кебуладзе. Есей Володимира називався «Ампутоване майбутнє». Тоталітарний режим робив з нами саме це — ампутував майбутнє. Про що «Полтава» Пушкіна? Про те, що козаки були жорстокими, кривавими, тому вони не мають права на майбутнє. Зараз дуже багато запитів на увявлення майбутнього. Є такий роман Юрія Яновського «Майстер корабля». Це роман про мрію, що ми колись будемо старими й будемо писати мемуари. З багатьма людьми покоління Яновського цього не сталося. І ми розуміємо, що для багатьох людей нашого покоління цього не станеться — не всі ми встигнемо постаріти. Але треба про це думати й це моделювати, бо після нас прийдуть наші діти.

Якими кадрами говорити про війну

Таня Новаківська, Київ

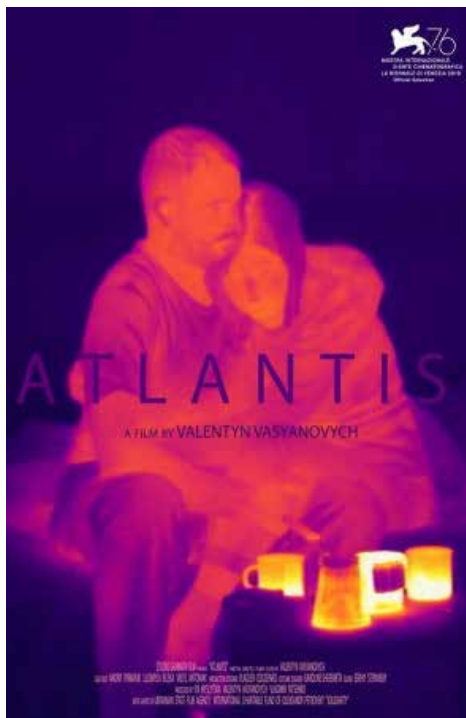
Понад рік триває повномасштабне вторгнення росії в Україну й понад дев'ять років минуло з початку війни на сході України та окупації Кримського півострова. Очевидно, що з 2014 року різні сфери мистецтва по-різному рефлексували й намагалися розкрити проблеми цієї війни. Так само й кіно: з 2014 року виходили документальні та ігрові, коротко- та повнометражні фільми, які різними способами та через долі різних персонажів пояснювали й показували події цих років.

Те, що зараз відбувається в Україні — це трагедія як загальнолюдська, із жахами жорстокості та абсурдності насильства, але так само й особиста для кожного з українців. Тому кожному з нас потрібно буде знаходити свої способи пережити цей біль — й одним із таких способів може стати мистецтво та ігрове кіно зокрема.

Факт війни

Першим українським ігровим повнометражним фільмом про російсько-українську війну став «Кіборги» (реж. А.Сегітблаєв, 2017). Стрічка розповідає про захисників стратегічно важливого для терористів об'єкту — Донецького аеропорту. Особливість фільму — чуттєві й до болю життєві діалоги між персонажами — це заслуга сценаристки Наталки Ворожбит. Інша сторона фільму — власне бої за аеропорт, з притаманною хорошему екшну драматичністю та якісно зробленими сценами боїв.

На той момент фільм отримав шалений успіх у глядачів — тоді в прокаті він зібрав 23,2 млн гривень, таку популярність мож-

на пояснити не лише якістю фільму, але й актуальністю та певною «новизною» теми. Дійсно, жоден наступний фільм про російсько-українську війну так і не зміг заробити більше за «Кіборгів». Так, наприклад, «Черкаси» (реж. Тимур Яценко, 2019) — стрічка ґрунтується на реальних подіях оборони морського тральщика, заблокованого в березні 2014 року в кримській бухті під час анексії півострова, — хоч і отримала схвальні відгуки від багатьох кінокритиків, але в прокаті фільм про-

валився, зібравши майже в 4 рази менше (6,4 млн гривень) ніж «Кіборги».

Схожа доля спіткала й «Іловайськ 2014. Батальйон “Донбас”» (реж. Іван Тимченко, 2019) чи «Наші котики» (реж. Володимир Тихий, 2020). Основною причиною «не милості» українського глядача до них стала певна неактуальність, тобто на момент їхнього виходу аудиторію більше цікавив не сам факт початку збройної агресії РФ, який тривав уже пів десятиліття, а питання про те, як із цим жити далі, які зміни в життя країни й суспільства вже принесла війна, а відповіді на них у сценах боїв, як би добре вони знятими не були, знайти важко.

Якщо «Черкаси», «Іловайськ 2014. Батальйон “Донбас”» і «Кіборги» можна порівнювати між собою через схожу тематику — усі три фільми були засновані на реальних подіях, ключових, часто трагічних моментах війни, то «Наші котики» — це зовсім інший, комічний і абсурдний погляд на війну. Хоч і зараз «Котиків» буде важко сприймати — з їхнім оригінально закладеним меседжем висміювання української влади, армії та певною мірою поблажливим ставленням до ворога, — але переглядаючи його, ми мимоволі ставимо собі важливе запитання: коли можна починати сміятися над своєю болю? А чи можна взагалі над ним сміятись?

Сучасна українська реальність показує, що ще і як можна, і доказом цього буде розквіт жанру стендап-комедії в часи повномасштабного вторгнення. Важливою деталлю залишається те, що для того, щоб відчувати межу між дотепністю та аморальністю у своїх жартах, митець повинен перебувати в контексті теми, про яку жартує, наприклад, чи може хтось жартувати про досвід військової служби, окрім військових? Навряд.

Післявоєнне довоєнне

З іншого боку, перед нами стоїть питання про те, а що ж буде далі? Відповідь на

нього спробував дати режисер Валентин Васянович у стрічці «Атлантида» (2019), яка переносить нас у недалеке майбутнє, де оце довгоочікуване «після перемоги» не настільки вже й радісне, як би хотілось. Наскрізною думкою фільму є нерозуміння, як нам адаптуватися до повоєнної реальності й чим у ній жити тим людям, які звикли роками жити війною. Український Донбас — колись промисловий центр та місце надлюдей, а потім край, що поступово занепадав, і зрештою, Українська Атлантида — на багато років втрачена земля. Події фільму переносять нас у 2025 рік, і за сюжетом — російсько-українська війна вже закінчилась і тепер доводиться розбиратись із наслідками, які вона по собі лишила, а це сотні тисяч людей, травмованих воєнними діями, та екологічне забруднення значних територій. Ідея фільму, за словами режисера, показати, що війна несе лише смерть і занепад, і лише любов'ю можна залікувати наслідки.

Інша історія про повоєнні проблеми — це повнометражний дебют Максима Наконечного «Бачення метелика» (2022). Фільм розповідає про повернення з полону української аеророзвідниці Лілі з позивним «Метелик». Дівчину вдома чекає сім'я, чоловік та побратими, але як після пережитого адаптуватися до нормального життя? Як справлятися з посттравматичним синдромом, як зрозуміти тих, хто повернувся з військового полону, і як жити далі, коли ти ще вчора ризикував життям, а сьогодні ті, за кого ти воював, дивляться на тебе чи то як на маргінала, чи то як на навіженого — усі ці питання ставить фільм, і більшою чи меншою мірою на них відповідає. Сценаристка фільму Ірина Цілик в одному зі своїх інтерв'ю сказала, що цей фільм дає надію — і це напевно так, тому що, на жаль, важко сказати, що це історія із «гені ендом», коли в кінці всі щасливо обіймаються, але вона чітко окреслює гостроту й масштаб усіх тих труднощів, до яких нам потрібно починати готуватися вже зараз.

Людиноцентричність

Жінка, яка жартує про обезголовлене тіло коханого чоловіка в багажнику, українська журналістка, яку в полоні намагається згвалтувати сепаратистський бійник, розмова трьох дівчаток-підлітків з прифронтового українського міста про сексуальний зв'язок із солдатами — це все події фільму «Погані дороги» (реж. Н. Ворожбит, 2021), що складається з п'яти новел і зробив спробу відтворити буденність прифронтових міст та сіл під час 2016–2021 років.

Наскрізною є війна, яка проникає та отримує кожен сферу життя людини. Жоден із багатьох героїв стрічки не стає відвертим протагоністом, проте навіть найогидніші дії кожного з них у якийсь момент розвитку сюжету починаєш розуміти. Як і з «Нашими котиками», є відчуття, що зараз зняти фільм із подібними настроями навряд чи спало б на думку режисерці, принаймні тому, що не всі з питань, які порушував фільм тоді, є настільки ж актуальними в умовах повномасштабного вторгнення. Головною думкою є те, що будь-які людські якості в кризових умовах не змінюються, а лише загострюються, і це стосується як хорошого — доброти, співчуття, любові, так і поганого — жорстокості, жадібності, безвідповідальності чи лінощів. Крім того, це історія банально про те, як попри небезпеку хочеться триматися свого дому, навіть коли в нього приходиться війна. Подібну історію, але вже із зовсім іншими настроями, розпо-

відає фільм «Клондайк» (реж. М. Ер Горбач, 2022). У центрі — молоде подружжя Іри та Толіка, які живуть у селі Грабове Донецької області та очікують на першу дитину, коли починається війна. Образ головної героїні — вагітної жінки, яка вчепилася у своє і попри небезпеку не хоче полишати дому, є простим, але водночас сильним і зрозумілим. Жінка, яка серед смерті несе в собі життя, яка відмовляється їхати не тому, що не страшно, а тому, що не знає куди.

Якими словами, кадрами чи звуками нам зрозуміти та пояснювати цю війну

— питання наразі відкрите, так само як і питання, що чекатиме на український кінематограф — занепад, розквіт чи плано-мірний розвиток. Якщо вже щось ясно, то це те, що говорити про цю травму та біль доведеться довго, багато й по-різному — лише відрефлексувавши ці події, можемо говорити про засвоєний такою величезною ціною досвід і віру в краще майбутнє для України.

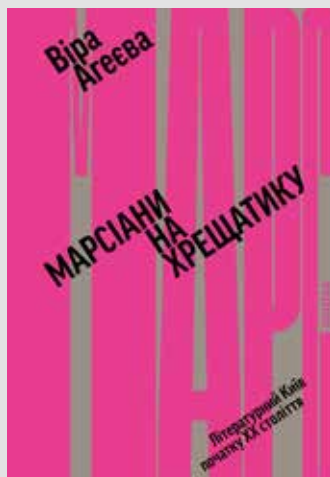
РЕЦЕНЗІЇ

Мандрівка шляхами київських літераторів

Марсіани на Хрещатику. Літературний Київ початку XX століття / Віра Агеєва. — Київ: Віхола, 2023. — 408 с.

Літературознавчий нонфікшн «Марсіани на Хрещатику» — це гостроцікава мандрівка літературним Києвом кінця XIX — початку XX століття від пристрасної дослідниці літератури та лавреатки Шевченківської премії Віри Агеєвої. Усупереч нав'язаній російською пропагандою думці про «російськомовний» Київ минулого століття, професорка Києво-Могилянської академії наголошує, що російська культура на присутність у місті була незначною.

Щоби зрозуміти, яким був письменницький та ідейний Київ 100 років тому, необов'язково мати філологічну освіту, однак неодмінно треба бути підкованим читачем. Науковиця сипле літературознавчими термінами й апелює до різноманітних складних контекстів: соціокультурних феноменів та історичних подій, які неможливо збагнути без певного інтелектуального багажу за плечима.

Окрім словесної мандрівки, книжка запрошує на пішу екскурсію столицею за допомогою карти із позначеними місцями в Києві, які згадуються в тексті. За Агеєвою, «столиця завжди залишалася простором збереженої культурної пам'яті, навіть попри катастрофічний брак меморіальних табличок і знаків, екскурсійних маршрутів і адекватних музейних експозицій». Читачеві випадає нагода помандрувати маршрутами Івана Нечуя-Левицького,

завітати в гості до зрілих метрів Миколи Лисенка та Михайла Грушевського чи молодших експериментаторів — Євгена Плужника й Михайля Семенка. А поміж тим можна розгадати, у яких київських місцях — вулицях та будинках — зашифровано пам'ять про барвистий Київ минулого.

Пізнавати Київ межі XIX–XX століть літературознавиця рекомендує з романом «Хмари» Івана Нечуя-Левицького, який є такою собі енциклопедією тогочасного міста. У перші десятиліття нового віку культурне та інтелектуальне життя — нуртувало. Запекло боролися і дискутували консервативні представники старої громади та юні модерністи, які зрікалися старосвітської ідилії та шукали нову естетику. Зібрання в межах літературних товариств стали новою формою спілкування — там ставили й обговорювали п'єси, читали вірші й реферати, заправляли моду на все українське, а також виростили нові покоління літераторів.

Культурно свідомих киян різних генерацій гуртували всілякі культурні центри та об'єднання, які ідейно змагалися між собою. Зокрема, Український клуб на Володимирській вулиці під орудою Людмили Старицької та зустрічі неформального гуртка «Плеяда» на Тарасівській. Так, «у салоні Людмили Старицької-Черняхівської збиралися безвідносно до міжгрупових розбірок: тут гостювали і початківець Підмогильний, і визнаний автор “Сонячних кларнетів”, і не завжди до них толерантний Сергій Єфремов».

На вулиці Миколаївській (тепер Городецького) збиралися «марсіани», тобто учасники літоб'єднання МАРС («Майстерня революційного слова»). Фундуклеївська, сучасна вулиця Богдана Хмельницького, стала осередком авангардистів: там були студії танцюристики Броніслави Ніжинської, художниці Олександри Екстер, офіс газети «Більшовик», яка об'єднала футуристів. Неокласики збиралися в мистецькому осерді міста — біля Золотих воріт.

На сторінках книжки зустрічаємо безліч літературних постатей Києва та знайомимося з їхніми візіями міста. У поета Павла Тичини Київ — це місто «Золотого гомону», могутній велет зі славетною історією. З іншого боку, тогочасна столиця в романах Володимира Винниченка надить гріховними спокусами та безміром особистої свободи, адже там тепер діють нові моральні норми та закони. У творчості прозаїка «місто стає текстом, який можна читати, стежачи за хитросплетінням дивовижних сюжетних ліній, за мінливістю людських рішень і, зрештою, долі». А в текстах інтелектуала Віктора Домонтовича Київ — культурно самодостатній простір і водночас обшир для пам'яті.

Книжка «Марсіани на Хрещатику» — це важливе воєнне видання, з яким можемо коректно промаркувати культурний простір Києва та викинути з нього залишки імперських впливів.

Наталія Колегіна, Київ

Нова збірка Катерини Калитко: «злістю, ніжністю і знанням...»

Люди з дієсловами. Катерина Калитко. — Чернівці: Видавець Померанцев Святослав, 2022. — 128 с.

«Люди з дієсловами» — поетична збірка Катерини Калитко, опублікована восени 2022 року. «Люди з дієсловами» виходять із вільного ґрунту — зі шховку та мовчання, які були рятівними в «Бунарі» — поезія Калитко 2018 року. В українській мітології горіх означає осердя світобудови, де попри все жевріє життя. Якщо в «Бунарі» люди ховалися в горісі, то цього разу він розбивається. Простору ззовні лишається обмаль: «тут усі на війні», однак залишається непохитний зв'язок із глибинами: «коріння сплітається в утробі землі живої», тут «блідими протеями пливуть майбутні слова».

Авторка оприявнює побутування мови у війні: «на сьомий день прямих спостережень за нищівною потужністю зброї я знов почала дивуватися мові». У цих текстах віднаходимо той пороговий стан «в штурханніні поміж мертвими, живими і ненародженими», у якому «все сказане дотепер — сухі пучечки волошок за іконами». Іншими словами, стан, коли похитний навіть Шевченків міг; коли слова стають застарілими та крихкотілими.

Вагома зміна стається з іменами: «для втраченого та набутого немає правдивої назви, а отже — немає нікого. Відвага живе в іменах». Ім'я героя необхідне для творення міту — вічної оповіді, яка з кожним повторенням наново творить світ. У віршах Калитко іменники «переплавлені» в дієслова, з якими людина безпосередньо творить світ у війні тут і зараз. Прикметне словосполучення «люди з дієсловами»: люди (з ким? чим?) живуть поруч, йдуть у велику дорогу, тримаючи дієслова в руках, перебувають у боротьбі пліч-о-пліч тощо. Дієслова не промовляються, вони ніби лише перебувають у середині людей. Відтак тиша досі видається надблизькою та надважливою, у ній коріняться потенції мови та поезії.

У одному з віршів лірична героїня перебуває на дні та у світлі, де рух дорівнюється до слова, так повертаються «характер-

ницькі кровоспинні слова», які проходять крізь дотик. Для Калитко дотик стає єдиним можливим відчуванням себе та світу. Ілюстративною тут є поезія «Жінки», у якій героїня прикладає знайдену правницю замість власної, і та приростає. Тепер у дотику до її тіла не чути «конюшиного поля і яструбиного пір'я», тільки гудіння землі, вокзали та мертвих.

Італійський філософ Джорджо Агамбен пише: «у контакті ми торкаємося самої нашої чуттєвості», плоті: у зорі ми не розвидимо очей і не почуємо, як вухо сприймає звук, але ми відчуваємо «здатність торкатися і бути доторкнутими». Відтак доторк також стає запорукою збереження країни: лунає заклик «торкайся її, торкайся», «і вона спалахне тобі на кінчиках пальців», тобто стане реальною, як ніколи.

Останній розділ «Людей з дієсловами» названий «Катехізісом» — це пояснювальний текст для певного релігійного вчення, який складається з питань та відповідей. У художній цілості збірки «Катехізіс» — це своєрідна післямова, яка так само композиційно складається з питань та відповідей про цю війну. «Чесне слово “вбивати”» набуває прозорості й на те, аби пояснити, «що відбувається», вистачить «нас прийшли вбивати». Аби пояснити, «що робити», вистачить «ми мусимо убивати. Довге двадцять століття закінчилося саме цим». Насамкінець на питання «хто почує» лунає відповідь: не відвертатися «од очей твоїх мертвих та страшної відплати». У цих рядках увиразнюється послідовне звертання авторки до старозавітних текстів, зосібна на думку спадають слова: «час народжуватися і час помирати; час насаджувати і час виривати посаджене; час убивати і час лікувати» (Еккл 3:1-8).

«Люди з дієсловами» — віхова поетична збірка для української поезії опісля початку повномасштабної російсько-української війни. Ці тексти розкорковують позачасові образи та стають всеохопним тілесним відчуванням жаків війни.

Юлія Карпець, Київ

Осмыслити життя модерністської авторки: нова біографія Лесі Українки

Леся Українка. Книги Сивілли. Тамара Гундорова. — Харків: Віват, 2023. — 304 с.

Авторка книжки Тамара Гундорова сподає, що 23 лютого 2022 року надіслала текст для фінальних правок; і лише рік по тому, до дня народження Лесі Українки в лютому книжку видали. Тепер ми маємо змогу тримати її в руках. Тамара Гундорова — одна з ключових літературознавиць доби незалежності, яка досліджує не тільки літературні та культурні процеси сучасності, але й літературу українського модернізму, залучаючи до цього феміністичну критику, психоаналіз та філософію.

«Леся Українка. Книги Сивілли» — біографія Лариси Петрівни Косач-Квітки, у якій розгортаються життєві сюжети на широкому тлі *fin de siècle* — зламу XIX та XX століть, коли зароджувалися модерністичні мистецтво та література. Назва книжки відповідає структурі змісту: його цілість полягає в семи книгах, які не об'єднані спільним вступом чи висновком, читач вільно подорожує сторінками життя та творчості письменниці, яка єднає «книги Сивілли». Імовірно, авторка також покликається до історії Кумської сивілли — мандрівної пророчиці, книги з пророцтвами якої потрапили до Тарквінія Гордого — останнього правителя Стародавнього Риму, ці книги було доручено тлумачити та перекладати. Авторка біографії також робить спробу тлумачити твори Лесі Українки та їхні тривкі зв'язки з життям, яке билось в її середині та навколо.

Три перші книги оповідають про сплетіння хвороби та творчості; взаємини з Миколаєм Драгомановим та політикою; інтимний зв'язок з Ольгою Кобилянською та їхнє листування. Наступні книги написані навколо драм Лесі Українки: «Блакит-

на троянда», «Одержима», «Кассандра» та «Лісова пісня». Кожен твір відкривається наново завдяки біографічному, філософському та культурному контекстам. Так книга про «Блакитну троянду» розкажує про істерію, її вивчення та повсюдність на зламі XIX та XX століть, адже в самій драмі порушено тему цієї хвороби та її генетичну спадковість. Драма «Одержима», наприклад, невід'ємна від одної січної ночі 1901 року, коли поетеса доглядає за хворим коханим, Сергієм Мержинським, та від її зацікавлень сюжетами раннього християнства.

«Кассандру» Гундорова розглядає як «символічну дитину» Кобилянської та Лесі Українки, адже остання читає подрузі написані уривки та пише про неї в листах. «Кассандру» потверджено як твір питомо модерністський, авторка книжки розгортає такі сув'язі смислів, наявних у драм: «відбиток смерті», «інтуїтивізм та безпосередність» знання, «оборона правди та права бути авторкою-модерністкою». Остання книга присвячена «Лісовій пісні», у якій розгортається фемінна культурна утопія.

Важливо, що пані Тамара не забуває про інтелектуалізм у текстах для широкої аудиторії, залучаючи психоаналітичні та філософські концепти, як-от «гетеротопія» Мішеля Фуко. Гетеротопія

— це простір усередині ще одного простору. Тамара Гундорова використовує цей концепт для опису санаторію початку ХХ століття, у яких Леся Українка часто жила для лікування туберкульозу. Санаторій відокремлений від загального плину життя: тут викривлюється час та звична діяльність людини, яка відокремлена від решти суспільства через відхилення від «нормальності» фізичної чи духовної. Важливо, що авторка обережно пояснює подібні терміни, і вхопившись за ниточку та скориставшись списком літератури, читач може стати на шлях інших читань та відкриттів.

Прикметно, що біографія Лесі Українки побачила світ у харківському Vivat — популярному видавництві, яке видає і фентезі,

і нон-фікшн, і дитячу літературу. Від початку повномасштабної російсько-української війни література стала точкою увиходження в український культурний простір для багатьох усередині країни та за кордоном, тому з'ява біографії Лесі Українки саме у Vivat не випадкова та означає запит різних українських аудиторій на літературу такого штибу. Понад те, незалежно від уже зазначеного контексту, українській гуманітаристиці доконечно бракує біографій письменників, науковців, культурних діячів, вони залишаються надзвичайно затребуваними та цінними. Адже ще одна біографія Лесі Українки — це виток углиб та в розшир осмислення творчості канонічної авторки.

Юлія Карпець, Київ

MINISTERSTVO
KULTURY

„Український журнал“ www.ukrzurnal.eu

Інформаційний культурно-політичний місячник для українців у Чехії, Польщі та Словаччині; № 4 (157), 2023, рік вісімнадцятий
Видано у Празі; подано до друку 20 вересня 2023 р.; видає: РУТА, e-mail: ukrzur@seznam.cz

Редколегія: Петро Андрусечко (головний редактор); Прага – Ленка Віх (керівник проекту), Яна Прокоп'юк, Богдан Копчак, Інна Біланін; Київ – Юлія Озен, Настасія Євдокимова; Познань – Катерина Шестакова; коректор: Надія Іздрик; верстка: Ондра Гулеш; дистриб'ютор: CZ Press spol. s.r.o.

Часопис видається за фінансового сприяння Міністерства культури ЧР. За достовірність викладених фактів відповідає автор статті. Редакція залишає за собою право не у всьому погоджуватися з думками і поглядами авторів, скорочувати матеріали і виправляти мову. Реєстрація: MK ČR E 16026; ISSN 1802-5862

